

УКРАЇНСЬКИЙ СУДДЯ:

покликання,
професія,
повсякдення.

Український суддя: покликання, професія, повсякдення. Аналітичний звіт за результатами дослідження. / М. Соколова, С. Баглай, І. Шматко, Д. Рачок. — К.: Центр соціології права та кримінології, 2023.

Автор(к)и: Марія Соколова, Сергій Баглай, Іван Шматко, Дафна Рачок

Літературне редагування: Роксолана Машкова

Верстка: Ірина Стасюк

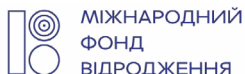
Обкладинка та ілюстрації: Лана Процев'ят

Дослідження провів Центр соціології права та кримінології у рамках проєкту «Український суддя: покликання, професія, повсякдення».

Матеріал підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Матеріал відображає позицію авторського колективу і не обов'язково відображає позицію Міжнародного фонду «Відродження».

Центр соціології права та кримінології — це громадська організація і аналітичний центр, що досліджує питання на перетині соціології, антропології, кримінології та політичної науки. Центр є об'єднанням дослідниць і дослідників, які мають досвід проведення в Україні кількісних та якісних досліджень щодо проблем правозастосування.

Будь-яке використання матеріалів, розміщених у цьому виданні, дозволене за умови згадки першоджерела не пізніше другого абзацу тексту.

ЗМІСТ

Вступ	4
Методологія	7
Чому важливо говорити із самими суддями?	9
I. Як учасники дослідження ставали суддями	12
Ia. Мотивація стати суддею	14
Ib. Реформа 2010 року	19
II. Повсякдення	23
IIa. Інфраструктура та кадровий голод	23
IIb. Навантаження	29
IIc. Кожному судді свої справи.	33
IId. Від привітання до ухвалення рішення.	52
IIe. Судді про публічну дискусію.	64
III. Повномасштабна війна	74
IIIa. Складнощі з евакуацією та вплив повномасштабного вторгнення на кадровий голод	74
IIIb. Повномасштабна війна та інфраструктура	78
IIIc. Повномасштабна війна та нові правові проблеми	81
IIId. Справи та етичні питання, з якими судді найчастіше стикаються під час воєнного стану	83
IV. Замість висновків: суд у публічному дискурсі.	86

ВСТУП

Команда Центру соціології права та кримінології рада представити результати дослідження «Український суддя: покликання, професія, повсякдення». Ідея цього дослідження виникла за мотивами громадської дискусії щодо судової системи та суддів. Читаючи щодня велику кількість новин і матеріалів на цю тему, наша команда задалася питанням, як це — бути суддею в сучасній Україні. Наявні українські дослідження не дали нам відповідь на це питання, тож ми вирішили запитати про це безпосередньо у самих суддів (див. розділи «Методологія», «Чому важливо говорити із самими суддями?»).

Щоб надати подальшому тексту трохи контексту, ми наведемо деякі статистичні дані, які можуть дати загальне уявлення про те, як виглядає судова система зараз. Станом на 21 лютого 2022 року в Україні статус суддів мали 5282 особи з очікуваної кількості у 7304. Тобто судовий корпус недоукомплектований приблизно на третину.

Станом на лютий 2022 року в Україні функціонували 692 суди. Більшість українських судів — маленькі. У 426 судах (62%) працювали 5 або менше суддів, з них у 150 судах працювали лише 2 або 1 суддя. У 116 судах (17%) працювали від 6 до 10 суддів, а решта судів (162 або 23%) мали у своєму штаті більше 10 суддів. Водночас війна вплинула і на кількість судів, і на кількість у них суддів.

За даними дослідження¹ 2016 року, велика частина суддів (42%) мали попереднє місце роботи в апараті суду, тоді як 27% — у правоохоронних органах. Решта (31%) — це представники адвокатської спільноти, нотаріуси, викладачі тощо.

¹ Олександр Сердюк, Марина Огай, «Національне опитування суддів України щодо реформування судової системи, виконання законів України “Про відновлення довіри до судової влади”, “Про очищення влади” та “Про забезпечення права на справедливий суд”», https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/FAIR_Judges_Survey_Summary_2016_UKR1.pdf.

Звіт структурований таким чином.

Розділ **«Як учасники дослідження ставали суддями»** (авторства Івана Шматка) описує шлях опитаних нами суддів до суддівської кар'єри, зокрема їхню мотивацію. Також цей розділ містить рефлексії суддів щодо зміни процедури добору у 2010 році та того, як це вплинуло на їхню професійну траєкторію.

Розділ **«Повсякдення»** складається з п'яти частин, які є відносно самостійними. Перша частина — **«Інфраструктура та кадровий голод»** (авторства Дафни Рачок) — має на меті дати читачу зрозуміти ті матеріальні умови, в яких працюють українські судді. Друга частина — **«Навантаження»** (авторства Дафни Рачок) — містить інформацію про те, скільки справ розглядає український суддя, а головне — рефлексії суддів про те, як рівень навантаження впливає на їхню роботу та правосуддя. Третя частина — **«Кожному судді свої справи»** (авторства Марії Соколової) — розповідає про справи, з якими стикаються судді, а також про складнощі в розгляді окремих категорій справ. Четверта частина — **«Від привітання до ухвалення рішення»** (авторства Марії Соколової) — це спроба описати процесуальну складову роботи суддів. Якщо попередні частини відповідали на питання «що» та «скільки», то ця частина широкими мазками показує «як». Зрештою, остання, п'ята частина — **«Судді про публічну дискусію»** (авторства Сергія Баглая) — присвячена рефлексіям суддів про поточний стан публічного висвітлення роботи судів.

У розділі **«Повномасштабна війна»** (авторства Дафни Рачок) описано те, як війна вплинула на роботу суддів. Зокрема, висвітлюються такі проблеми як евакуація, пошкодження інфраструктури, особливості роботи суддів під час воєнного стану. Крім того, висвітлені нові правові й етичні проблеми, з якими стикнулися судді з початком війни.

Останній розділ, який ми ризикуємо подати замість висновків, — **«Суд у публічному дискурсі»** (авторства Сергія Баглая) — це спроба вписати результати дослідження у ширший контекст і поділитися власними рефлексіями щодо проблеми висвітлення діяльності судів на сьогоднішній день.

Звіт розрахований на широкий загал, і ми сподіваємося, що він дозволить читачам і читачкам сформулювати більш нюансоване уявлення про сучасного українського суддю.

Виконання цього проєкту не було б можливе без підтримки Міжнародного фонду «Відродження», а також без наших респондентів і респонденток. Ми вдячні суддям, які взяли участь у цьому дослідженні і поділилися з нами своїм досвідом, думками та проблемами.

МЕТОДОЛОГІЯ

Дослідницький проєкт побудовано на якісних методах. Ці якісні методи передбачали глибинні напівструктуровані інтерв'ю із 30 суддями. Інтерв'ю проводилися віч-на-віч або за допомогою відеозв'язку протягом вересня–грудня 2022 року.

На початку проєкту було розроблено гайд, що слугував орієнтиром для дослідників і дослідниць, які проводили інтерв'ю. Дослідники могли відходити від гайду, якщо цього потребувала розмова із суддею. Оскільки центральними для цього проєкту були судді, їхній досвід та рефлексії, інтерв'юери могли прийняти рішення про більшу чи меншу структурованість інтерв'ю, інколи дозволяючи собі оминати деякі питання чи додати нові. Дослідниці також дозволяли суддям суттєво впливати на формат і зміст розмови, якщо, на думку інтерв'юерів, у цьому була потреба.

Інтерв'ю проводилися під запис для подальшого аналізу. Згодом усі 30 інтерв'ю були розшифровані для подальшої роботи з текстовими версіями розмов і пошуку суттєвих патернів, що відповідали б тематиці дослідження. Інтерв'ю зазвичай тривали від години до кількох годин.

Пошук учасників дослідження відбувався через оголошення в професійних суддівських групах у соціальних мережах, приватні повідомлення в соціальних мережах, особисті контакти й особисті рекомендації суддів, з якими ми вже встигли поговорити. Хоча ми очікували більшої закритості від суддів, ми були вражені тим, як легко і швидко судді йшли на контакт. Хоча ми отримували і відмови, значна частина суддів легко погоджувалися на розмову. Ми проінтерв'ювали значне різноманіття суддів: з усіх юрисдикцій, великих та маленьких населених пунктів і різних регіонів. Водночас очевидно, що дані цього дослідження не претендують на репрезентативність.

Варто зазначити, що ми свідомі певних потенційних викривлень, які виникли в результаті дизайну цього дослідження. Ми були схильні говорити із суддями, які були більш готові до контакту. Ми також

переважно мали розмову з молодими суддями. Ці фактори можуть мати вплив на дані, які ми отримали. Втім, як уже було зазначено, дослідження не претендує на репрезентативність. Будь-які дані завжди є обмеженими в тому, що вони можуть показати, а що — ні. Будь-які дані також мають бути зрозумілими, враховуючи наявні обмеження та потенційні застороги. Наш проєкт не є винятком.

Це дослідження є **розвідувальним**. Інакше кажучи, це дослідження не претендує на остаточне встановлення істини, а натомість має завданням зробити перші кроки у вивченні складної, надзвичайно важливої, але наразі малодослідженої проблематики, а саме — української суддівської професії, а також суддівського досвіду та рефлексій про професію. На жаль, українські дослідники не можуть похизуватися тим, що вони приділяли достатньо уваги судовій системі саме з точки зору того, як її розвиток і функціонування проживається, відчувається та рефлексується самою професійною спільнотою суддів. Саме з цієї причини наше дослідження має розвідувальний характер. Наступні дослідження зможуть опиратися на досвід, викладений на сторінках цього звіту (а також у подальших наших публікаціях, заснованих на даних цього розвідувального дослідження). Це дозволить підходити до наступних досліджень з кращим розумінням проблем, тем і питань, на яких мали б концентруватися подальші, як ми сподіваємося, більш масштабні та комплексні дослідницькі проєкти.

Етика. На початку кожного інтерв'ю учасники й учасниці дослідження (респонденти) були поінформовані про те, що участь є повністю добровільною. Учасники дослідження також були поінформовані про те, що їхня участь у дослідженні є анонімною та конфіденційною. Інакше кажучи, дослідники зобов'язалися не розкривати особистість суддів у своїх публікаціях чи персональному спілкуванні. Учасники дослідження були також попереджені, що вони можуть відмовитися від відповіді на питання, якщо вважатимуть це необхідним.

Усі імена суддів у тексті звіту є псевдонімами, адже команда проєкту вважає необхідним забезпечити анонімність суддям, які погодилися взяти участь у цьому дослідженні.

ЧОМУ ВАЖЛИВО ГОВОРИТИ ІЗ САМИМИ СУДДЯМИ?

Науки є продуктом людського існування, а отже, і людської культури¹. Вони не є вільними від наших уявлень про правильне і хибне, потворне і чарівне, важливе і безглузде. Вони також часом не вільні від наших упереджень. Така думка не є новою для багатьох академічних спільнот у різних куточках світу, але, на жаль, не завжди є широко представленою в українському контексті.

Хоча складно вказати на конкретну дату чи відправну точку, але ризикнемо сказати, що останні десятиліття розвитку соціальних наук марковані все більшою (само)рефлексією про роль та вплив дослідника чи дослідниці на отримання даних і ефект їхньої соціальної позиції та можливих «сліпих плям» на вибір об'єкта дослідження². Все більш популярним стає переконання, що дослідник має не тільки «знати», а й учитися від своїх «піддослідних». Саме тому, зокрема, зараз тексти з соціальних наук говорять про учасників (participants) дослідження, а не пасивних «об'єктів» (subjects). Адже домінує ідея, що дослідження — це спільний проєкт, у якому дослідниця вивчає соціальні світи учасників, зокрема й навчаючись у них того, чого вони готові його чи її навчити.

Ми поділяємо ідею про те, що учасники дослідження роблять і свій вагомий внесок у дослідження, а не є лише пасивними об'єктами. Втім, ми б хотіли доповнити її спорідненою, хоч і дещо відмінною тезою. Ми вважаємо, що світ суддів і їхню професію неможливо зрозуміти без того, щоб звернутися до самої суддівської спільноти. Неможливо зрозуміти,

1 Bruno Latour, Steve Woolgar. 1987. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

2 Bucerius, Sandra M. 2013. "Becoming a "Trusted Outsider": Gender, Ethnicity, and Inequality in Ethnographic Research." *Journal of Contemporary Ethnography* 42, no.6: 690–721; Powdermaker, Hortense. 1967. *Stranger and Friend: The Way of an Anthropologist*. London and New York: W.W. Norton & Company.

як живе суддя і що вона чи він думає без того, щоб поговорити з суддею і розпитати про власний досвід, рефлексії, історію та уявлення. Звісно ж, це не означає, що дослідник чи дослідниця бездумно всотує в себе все, сказане їй, і згодом просто ретранслює це читачам. Зворотна рефлексія і навіть певна здорова підозра³ необхідні для будь-якого дослідження. Але емпатія, відкритість, готовність слухати і чути, здорова і жива розмова, а також теплі людські відносини — абсолютно незамінні⁴.

Це особливо стосується спільнот, які з тих чи інших причин викликають сильні негативні емоції в суспільстві або окремих його прошарках. Українські судді часто негативно висвітлюються в медіа і стикаються з поширеними упередженнями та, в деяких випадках, стигмою. Самі судді більш ніж свідомі цього. Деякі учасники й учасниці цього дослідження говорили про те, як сильно таке уявлення про суддів впливає на їхнє емоційне життя, розповідаючи історії власного досвіду стереотипізації та наголошуючи на надзвичайному емоційному дискомфорті та навіть «вигоранні» від такого ставлення до себе та своєї спільноти (див. розділ «Судді про публічну дискусію»).

З публічної дискусії складається враження, що попри постійні обговорення суддівської системи та суддівської реформи, самі судді, а також їхній досвід, мотивації та думки не є цікавими значній частині журналістів, експертів, політиків і громадян. Більшість ефірів і текстів говорять про суддів без залучення самих суддів. Є підстави вважати, що поширене негативне ставлення є бар'єром для зацікавлення суддями не як одновимірними «недоброчесними корупціонерами», якими їх часто представляють у публікаціях, а як живими людьми з усіма сіростями, складнощами та неоднозначностями, які притаманні кожній професії та кожній людині. Адже який сенс розмовляти з недоброчесними «зłodіями», «крадіями», «корупціонерами» й учасниками «суддівської мафії»? Все і так зрозуміло!

Показовим у цьому контексті є той факт, що (як ми згадуємо у звіті) уявлення про суд тих українців, хто не стикався із судом і суддями, є

3 Jack D. Douglas. 1976. *Investigative social research: individual and team field research*. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/investigative-social-research-individual-and-team-field-research>.

4 Lavee, Einat & Guy Itzchakov. 2021. "Good listening: A key element in establishing quality in qualitative research." *Qualitative Research* 0(0), 1-18, <https://doi.org/10.1177/14687941211039402>.

зазвичай набагато гіршими за уявлення тих, хто стикався з українським судом. Це не видається дивним. Український суд і українська суддівська спільнота, як і будь-яка державна інституція чи, відповідно, будь-яка професійна група, не є одновимірними. Інакше кажучи, їх потрібно дослідити у всій їхній складності, без ідеалізації чи демонізації. Це, у свою чергу, є неможливим без щирого інтересу до самих суддів, їхніх думок, досвіду та рефлексій.

Судді, з якими нам вдалося записати інтерв'ю, були надзвичайно цікавими та розумними людьми, які щиро хотіли приносити користь суспільству й отримувати задоволення від своєї роботи, переживали за суспільну думку і намагалися нам допомогти у нашому дослідженні. Ми щиро вдячні кожному та кожній, хто з нами погодився поговорити та приділило нам свій час. Ми можемо тільки сподіватися, що ми справедливо та коректно відобразили все нам сказане.

I. ЯК УЧАСНИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВАЛИ СУДДЯМИ

В учасників нашого дослідження був несподівано для нас різноманітний шлях до того, щоб стати суддею. Як і очікувалося, значна частка суддів прийшли з апарату суду і мали досвід роботи секретарями, помічниками та консультантами в суді. Деякі судді приходили з досвідом власної приватної адвокатської практики або роботи в приватних юридичних компаніях чи просто приватних підприємствах. Були і такі, що стали суддями після довгої роботи в академічній сфері.

«Свій робочий, скажімо так, професійний шлях я почав з економічної сфери, однак в певний момент я вирішив спробувати свої сили в юридичній сфері. І починав я сам з первинних професій, з самого початку, з помічника юриста. Працював у різних сферах, в [приватній компанії] та в адвокатському об'єднанні. І здобув адвокатське свідоцтво» (Карпо, суддя районного суду).

Хто і як став суддею часом залежало від того, коли людина проходила відбір. Зокрема, як ми опишемо нижче, зміни, які були прийняті разом із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 року, суттєво вплинули і на процес відбору суддів, і, відповідно, на пул кандидатів та кандидаток, які серйозно почали думати про перспективи роботи суддею.

Що характерно, ми помітили, що більшість суддів, з якими нам вдалося поговорити, стали суддями не в результаті продуманого життєвого плану, родинної традиції чи якоїсь завчасно зрозумілої та передбачуваної траєкторії, а **майже випадково**. Наприклад, Остап, суддя міськрайонного суду, відверто сказав: «[Я] навіть не можу пригадати моменту, щоб сказати: ага, от з того моменту там, все, я вирішив [стати суддею]». Згодом в інтерв'ю він підкреслить, як неочікуваний збіг обставин дав йому таку можливість.

«Суддею я стала досить випадково. Коли ще навчалася в університеті на четвертому курсі, треба було підпрацьовувати, скажімо так, для того, щоб оплатити гуртожиток і все інше... Я працювала взагалі продавцем, офіціанткою... От, а потім один з моїх викладачів запропонувала піти до судді спробувати *[попрацювати]* секретарем. Я прийшла і лишилася в неї. І потім я, мені здається, в судді пропрацювала на всіх ділянках роботи — від архіву до помічника голови. І мріяла про адвокатуру [...]. А потім мені всі судді старші почали говорити: “Навіщо тобі та адвокатура? Дивися, ти знаєш всю роботу, і тобі подобається, і в тебе виходить, пробуй суддю”. А ще конкурси були — не стара процедура, коли комісія районна чи міська, чи яка там була. Я думаю: ну, я спробую, а якщо не вийде, піду вже в адвокатуру, принаймні буду знати, що я сходила, подивилася... сподобається, не сподобається — як піде. І все, пройшла. І так лишилась» (Марина, суддя районного суду міста Х).

Частина суддів підкреслювали, що навіть починаючи працювати в суді на адміністративних посадах, вони не планували залишатися. Для деяких учасників дослідження така робота була способом або заробити грошей, або отримати досвід, але аж ніяк не кроком у продуманому кар’єрному плані, який мав закінчитися мантиєю та присягою судді:

«Звісно, що спочатку я прийшла до суду, думаю, ну, попрацюю, і поки там стажу немає ніякого [...]. Спочатку, моя така мрія була, напевно, я себе десь бачила в прокуратурі. Тому що це початок двохтисячних років просто — прокуратура, це вважалось, так би мовити, дуже круто. А про суд, ну чесно, я не бачила себе, звичайно. Але попрацювавши декілька буквально років у суді, я подивилась на систему зсередини. Мені стало цікаво. Вже буквально через два або три роки я стала секретарем судового засідання. Це взагалі було дуже цікаво [...]. От і, в принципі, після цього, коли ти працюєш секретарем, консультантом, після цього я стала помічником судді [а з часом і суддею]» (Анна, суддя міського районного суду).

Частина суддів наголошували навіть на тому, що входили в процес відбору, не особливо розраховуючи на успіх чи будуючи серйозні плани, а скоріше для того, щоб перевірити себе або отримати корисний досвід.

«Коли почався конкурс, то я просто хотів... насправді, в мене не було серйозних очікувань від власної участі, там починалося все з тестів, тест на знання права і спроба написати судові рішення, і я просто і себе перевірити хотів, і якісь нормальні бали отримати, насправді. А далі, ну, з кожним кроком якимось воно пішло, і пішло, і пішло. І якимось я опинився серед 30 переможців цього конкурсу. Отак от все сталося. Тобто цей соціальний ліфт на той момент спрацював у моєму випадку. Якимось так» (Кирило, суддя Верховного Суду).

Слід зазначити, що це не стосується всіх суддів, а лише значної їх частки. Були також учасниці й учасники дослідження, які рано визначилися з тим, що вони хочуть стати суддею, і цілеспрямовано йшли до мети.

Окремо варто вказати, що більшість суддів, з якими нам вдалося поспілкуватися, були суддями/юристами у першому поколінні, як і суддя, цитата якої наведена нижче.

«Взагалі в моїй родині юристів не було. Але мені завжди хотілося, ще коли я в школі навчалася, пов'язати своє майбутнє з юридичною професією. І тому це був мій такий цілеспрямований вибір. Після того, як я пішла вчитися на право, на певному курсі постало питання: “А що ж далі? Ким бути далі?”. І дуже цікаво, у нас проводилося опитування, і нам давалася можливість на юридичній деонтології визначитися з тим, ким би ми хотіли себе бачити» (Олена, суддя районного суду міста Х).

Ia. Мотивація стати суддею

Усі судді, з якими нам вдалося поговорити, вказували на позаінструментальні мотивації, які стояли за рішенням стати суддею. Інакше кажучи, учасники цього дослідження ставали суддями передусім не для того, щоб покращити своє матеріальне становище чи забезпечити собі дохід. Судді натомість розповідали про те, як їм сподобалася можливість брати участь у втіленні закону в життя, вирішенні складних юридичних головоломок, а також підкреслювали історії про те, як робота суддею дозволяє їм впливати на світ навколо них, намагаючись покращувати його, привносити в нього більше справедливості тощо.

Учасники й учасниці також підкреслювали важливість позаінструментальних мотивацій для того, щоб стати хорошим суддею. Так, судді часто вказували на те, що хороший суддя не може бути машиною, а натомість має «любити людей» і бути емоційно зануреним у кожну справу. Необхідність «бачити людей за паперами» підкреслювали неодноразово. Хорошого суддю, відповідно, описували як мотивованого позаінструментальними факторами. І саме такі фактори судді згадували у якості мотивації стати суддею.

Ці самі мотивації залишалися з суддями і надалі, вже під час роботи суддею. Вони були також силою, яка мотивувала учасників цього дослідження виконувати свою роботу і намагатися робити її якнайкраще, незважаючи на перевантаження, суттєвий суспільний тиск, недофінансування та інші супутні фактори. Ми згрупували мотивації суддів у такі чотири категорії: 1) задоволення, складність і цікавість; 2) справедливість; 3) незалежність; 4) бажання бути корисним і бажання змінити щось на краще.

Задоволення, складність і цікавість

Учасники й учасниці цього дослідження підкреслювали, що вони отримують задоволення від своєї роботи. Це задоволення мало декілька джерел. Зокрема, судді підкреслювали, що їм подобається творчий аспект роботи, її інтелектуальна вимогливість, а саме можливість вирішувати складні питання та юридичні головоломки, мати роботу, яка інтелектуально стимулює. Суддям також подобалася немеханістична, креативна складова в роботі.

Судді часто підкреслювали, що задоволення від роботи дає їм сили працювати. Суддя, чия цитата наведена нижче, підкреслював, наприклад, що він отримував задоволення в цілому від юридичної професії — як і від попередньої роботи адвокатом, так і від роботи суддею:

«Мені дуже подобалася адвокатська діяльність, я від неї отримував задоволення, і все виходило [...], зараз я отримую величезне задоволення від роботи [суддею]. Напевно, [коли я хотів стати суддею] хотілось бути постійно в русі, приблизно так по відчуттях» (Сергій, суддя районного суду).

Цей суддя згодом додав:

«Мені дуже подобається ця діяльність. Я іноді жартував, що мене тримала в цій країні улюблена робота, сім'я та незнання [іноземної] мови. Це жарт, але є відсоток правди. Це в першу чергу улюблена робота. Поки я себе відчуваю задоволеним, поки є сили. Це моє» (Сергій, суддя районного суду).

Наступні дві цитати також є показовими:

«Знаєте, коли написано на папері, в кодексі норма — там так-то, так-то має бути — а якщо не так-то, то буде то-то. І ти наче читаєш — і все зрозуміло. Але коли... візьми та застосуй! Я прийшла з червоним дипломом, я вважала, що я знаю все. Мені дали написати звичайну постанову у справі про адмінправопорушення — перевищення швидкості на скількись там кілометрів і так далі. Це протокол і ще якийсь один листочок, як то кажуть — корочка, шкірочка його називаю [сміється]. На, напиши. І ти така... [пауза] А як це правозастосування відбувається? Розумієте, коли ти втілюєш, надаєш життя правовій нормі... це кайф. Тому що ти частиною якогось великого процесу стаєш. От мені це подобається» (Вероніка, суддя районного суду міста Х).

«У мене була така, як то кажуть, мотивація. На посаді помічника у мене було таке відчуття, що я досягла, як кажуть, скляної стелі. Коли ти, в принципі, виріс вже до того рівня, помічник судді, там, вища посада в суді, ну, можливо, керівник апарату, але це така суто, я б сказала, технічна, можливо, посада. Там немає такої творчості або ще щось. І тому я вирішила прийняти участь у доборі, подати документи, і для себе я так поставила питання, що якщо у мене не вийде в цьому доборі, не вийде стати суддею, то я буду шукати собі якесь інше [заняття]. Тому що в суді на посаді помічника, як то кажуть, мені вже тісно, не цікаво. Ну, якось так, ось така у мене була мотивація» (Анна, суддя міськрайонного суду).

Справедливість

Судді неодноразово підкреслювали важливість справедливості. Вони казали, що можливість відновлювати справедливість мотивувала їх стати суддями і згодом залишалася принципом, навколо якого вони вибудовували свою роботу.

«Оскільки для мене дуже важливе поняття справедливості, і моє бажання відстоювати справедливість, мабуть що. Тому, повертаючись до питання, я замислилась тоді, хто з багатьох спеціальностей юристів може найбільше втілити це поняття справедливості, хто найбільш незаангажований, найбільш незалежний, на кого не можна впливати? От саме тоді у мене виникла така думка, що мабуть що мені ближча саме суддівська професія» (Олена, суддя районного суду міста Х).

«Думаю, що мене виховували з величезним почуттям обурення до несправедливості [...]. В університеті мене дуже вразила жінка, яка викладала теорію права. Я був вражений чим? [...] Вона була от настільки... Вона була з тих, хто навіть ніколи не відкривав конспекти, книжечку [а все знала сама, могла читати лекції без нотаток]. Про неї розповідали дуже цікаву історію. Я не знаю, чи то правда. Але була наступна історія. Шо якось, коли треба було здавати екзамени, прийшли якісь студенти і запропонували їй гроші за здачу екзамену. Вона просто розплакалася і вийшла геть. І коли ти її слухаєш, і ти от... я вірю в те, що це от так і було. Бо вона реально душу туди вкладає, а коли так роблять — то це плюють туди. І такий вчинок [...] величезну повагу викликає до такої людини» (Остап, суддя міськрайонного суду).

«Ну і, звичайно, мені подобається те, що у своїй роботі — ну, як би там не було — я захищаю того, хто зазнав якихось утисків, скажемо так. Ну, я маю на увазі, наприклад, потерпілі, так, і якийсь баланс справедливості намагаюся відновити, оце важливо» (Вероніка, суддя районного суду міста Х).

Незалежність

Судді цінували свою роботу за професійну автономію, можливість приймати власні рішення і не залежати від начальства тією ж мірою, якою часто залежать люди в прокуратурі, поліції чи інших суттєво ієрархічних інституціях.

«Крім того, я вже казала, що ти дивишся на цю всю систему зсередини і ти бачиш, що... я побачила ту відмінність між судом і прокуратурою. Прокуратура — це такий орган з дуже сильною

ієрархією. Тобто прокурори не вільні у власних рішеннях, є відповідні вказівки керівництва і так далі. А суддя — він вільний у своїх рішеннях, він сам вирішує. Мені це сподобалось, і у 2011 році, коли оголосили добір, я вирішила все-таки спробувати» (Анна, суддя міськрайонного суду).

«Для мене це втілення повної незаангажованості, незалежності і можливості дотримуватись лише закону: не зважати на корпоративні інтереси, на вказівки керівництва або на позицію клієнта — речі, які характерні для інших [спеціальностей] юристів. Ну, от така спочатку виникла думка, а потім вона реалізувалась, коли я пішла працювати в суд, спочатку на посаду консультанта, потім помічника, потім стала суддею» (Олена, суддя районного суду міста Х).

Бажання бути корисним і бажання змінити щось на краще

Деякі судді зазначали, що їхньою мотивацією стало бажання привнести зміни у суспільне і державне життя. Дехто вказував на те, як вони допомогли покращити комунікацію суду з громадськістю, організувати кращі умови для людей, які приходять до суду, шляхом обладнання дитячої кімнати тощо. Суттєвою спільною рисою цих розповідей було бажання використати роботу в суді на благо інших.

«Якщо казати більш загально, то дуже багато років, майже все своє життя я пропрацював із судовою системою і як адвокат відчував всякі недоліки і все те, що мені не подобається з цього боку. І це був реальний шанс щось змінити і зробити так, як мені здається правильним. І я цим шансом скористався» (Кирило, суддя Верховного Суду).

Інший суддя отримав якомось можливість виїхати за кордон у молодому віці і розповідав, що це на нього мало суттєвий вплив, створивши бажання змінити щось на краще і в українському суспільстві. Суддя стверджував, що саме це було одним із суттєвих факторів у виборі професії:

«І це мене настільки вразило! [...] Коли я жив, як і всі... були часи, що і мама, і тато не працювали взагалі, що у нас не було опалення, не було води гарячої. Я пам'ятаю, як я грівся, просто сидячи на стільці біля газової плити. Я це все дуже добре пам'ятаю.

Але так сталося, що я випадково з мамою потрапив [за кордон], і я був в такому шоці від побаченого, що це на мене дуже серйозно вплинуло! [...] Я намагався зрозуміти, чого ми так живемо. [...] Але поки я ставав старшим, я все більше задавався питанням: “А як я можу це змінити?” Якщо є певні усталені правила поведінки і ми повинні їх дотримуватися, але немає органу, який слідкує за дотриманням цих норм. І має місце — це я зараз такий розумний і навчений — правовий нігілізм. І має місце нехтування громадянами елементарними правилами, то нічого не поміняється [...]. Давайте так. Якщо про внутрішню мотивацію, то мені хотілося виправити ті умови життя, в яких живуть люди, і я в тому числі. Я завжди фанатів від нашої батьківщини. Але я хочу, щоб тут, у нас, були ті умови, які є за межами нашої країни» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Ib. Реформа 2010 року

У 2010 році, під час президентства Віктора Януковича, було прийнято новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Його прийняття широко критикувало громадське середовище. Втім, багато суддів, у яких ми брали інтерв'ю, зазначали, що саме тогочасні законодавчі зміни були однією з обставин, які дозволили забезпечити чесний та прозорий відбір і, врешті-решт, сприяли тому, що суттєва частина учасників цього дослідження стали суддями. Кількість таких суддів і зміст їхніх розповідей вказують на те, що зміни, які почалися у 2010 році разом із прийняттям згаданого закону, мали критичне значення для відбору суддів і, ймовірно, позитивно позначилися на тому, хто і за яких обставин відтоді міг стати суддею. Видається цікавим, що попри велику кількість змін і реформ, які стосуються суддівського корпусу та його роботи в Україні, саме реформу 2010 року (а також подальші пов'язані з нею зміни, що впроваджувалися) судді згадували найбільш часто та в найбільш позитивному ключі. Принаймні в тій частині, що стосується суддівського відбору.

Втім, коли у 2011 році вперше було оголошено новий конкурс, багато суддів, з якими ми поговорили, не вірили у відкритість і чесність процесу відбору. Судді часто згадували, що вони вважали систему відбору

корумпованою, а відповідно, невисоко оцінювали свої шанси на успіх. Деякі навіть подавали документи для того, щоб продемонстрували своїм близьким, наскільки несправедливою є система відбору:

«І тут оголосили конкурс — це був перший набір по новому закону — в судді. І щось я така прочитала, думаю: клас. І тут моя мама каже: “Мені снився сон, що я в тебе на присязі”. Ви будете сміятися, да, це смішно. Я кажу: “Мам, що ти розказуєш? Такого бути не може”. Вона каже: “подавай документи”. Кажу: “Та ну, нема справедливості взагалі, нема, я не буду подавати”. “подавай!” Добре, щоб довести, що я права, що це все — ну, як говорять у нас зараз взагалі про суд, — неправда, всі погані. Всьо, мам, я доводжу, що тут нічого справедливого нема. Подала документи — прийняли! Поїхала на перший етап — пройшла! Проходжу другий етап — я дивлюся результати в інтернеті, ні, не може бути, не може бути, не може бути — пройшла! Потім там багато етапів подачі було: яка спеціалізація, який суд... Там декілька разів треба було їхати в Київ, потім Вища рада юстиції на той момент. Ну і так [такого-то числа і року] мене призначили суддею, і це так, знаєте, у мене вийшло, якби мрія була, мета була, але я не особливо вірила в те, що це досяжно власними силами, хоча я до цього йшла, тому що в школі навчалася гарно — у мене була золота медаль, в університеті червоний диплом. Мені подобається моя робота. Доводила мамі, що справедливості немає, і вийшло, що довела, що справедливість є» (Вероніка, суддя районного суду міста Х).

Інші учасники й учасниці дослідження також зазначали, що подавалися на конкурс, навіть не сподіваючись його пройти, а врешті-решт стали суддями:

«Я подав документи на конкурс по новій реформі, чесно кажучи, не сподіваючись пройти цей конкурс. Однак вважав, що для мене цей досвід цього конкурсу, проходження відбору буде корисним у майбутньому. І навіть якщо я пройду декілька етапів, навіть якщо буде змога пройти навчання якесь (закон передбачав проходження навчання перед здаванням кваліфікаційного іспиту). У школі суддів мало бути навчання. Я вважав, що це буде для мене корисним. Дійти до цього етапу і пройти навчання у складі

інших суддів чи у школі суддів, тому я скористався цією можливістю» (Карпо, суддя районного суду).

Деякі судді також описували, як вони з недовірою вичікували результати першого добору в 2011 році. Наші респонденти розповідали, що лише побачивши, що їхні знайомі, про професійні та особисті якості яких вони були високої думки, пройшли на конкурсі, самі вирішили податися вже у другу хвилю, що відбулася 2012 року.

«Я ж частина суспільства... Ну, давайте так: я не вірив в те, що просто своїми знаннями я можу отримати цю посаду. Просто не вірив. Можливо, я помилявся, але я навіть не намагався спробувати. Проте, коли ми прийняли от цей закон новий і змінили процедуру добору, і пішов перший добір, я все одно не пішов. Не вірив. Думаю, подивлюсь... Подивився і пішов в другу хвилю [...]. Я, як і багато хто з правників, за першим добором просто спостерігав. Дуже багато людей, яких я знаю особисто, яких... я особисто вважаю етичними людьми. Навіть не з точки зору, там, професійності, а етичними просто тому, що вони виховані, культурні, вони мають високий рівень інтелекту, вони люблять людей [...]. І коли... От багато хто з нас, ми так дивилися, що там і як. І звичайно, що серед нас були люди, які пішли в перший добір. І коли з першого добору суддями стали ті, з ким я грався ще на дитячому майданчику, з ким я виріс [...], я бачив цю людину і які в неї інтереси, життєві, професійні, які цінності у цієї людини, чи є в неї принципи з точки зору несприйняття корупції як такої, в принципі, як явища. І коли ці люди стали суддями! І я знаю, що навіть якби вони чомусь захотіли дати хабар, у них просто нема, бо я був з ними знайомий, я знав майновий стан цих людей. Да, я розумію, що можна було піти взяти кредит... Навіть жартували про це! Реально, правники навіть жартували про це і казали: “Слухай, ні, почекай, ну не може такого бути! Та ну, як?! Ну, не може! Та всі кажуть, що 50 тисяч доларів коштує ця посада. Ну, не може такого бути [що без хабаря]!” Я питався у одного, у другого: “Чуєш, ти шо, кредит взяв чи ти нирку продав? Розкажи, як?!” Він каже: “Ти шо, дурак?” І протягом всього добору першого я спілкувався з цими людьми. І коли ці люди здавали тести, і вони кажуть: “Слухай, ну я так пригадую, що я так помилок 6 точно допустив. І ти знаєш,

оцінка, ну, відповідає тому, що я написав”. [...] І коли я від них почув, що очікування і результат співпали, ну, звичайно, що я вже почав діставати свої рожеві окуляри і собі їх одягати назад і думати, що, може, все-таки щось в житті у нас змінюється» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Учасники дослідження згадували, що початкова підозра була достатньо масовою. Після того, як майбутні судді впевнилися у прозорості та чесності відбору, вони ринули подавати свої документи на наступний відбір, що відбувся у 2012 році. У результаті друга хвиля добору була набагато конкурентнішою за першу.

«В 2012 році я приймав участь в доборі. В квітні місяці здав документи, здав іспити, здав тестування, потім... Великий є в Києві на лівому березі, не пам'ятаю, такий величезний павільйон, там було дуже багато людей. Здається, біля трьох тисяч кандидатів. Був просто шалений конкурс на посаду судді, бо це був, по суті, другий рік... От в одинадцятому [2011] не було такого шаленого конкурсу, тому що ніхто не вірив, що можна стати суддею без корупційних факторів. Це не про гроші... Раніше ж, якщо ви знаєте систему судоустрою, до 2011 року Ради суддів були в кожній області. І голова Ради суддів був звідси, і секретар Ради суддів був звідси, і тут треба було здавати іспити, проходити всілякі опитування, співбесіди, конкурси — все на місці. І... Я ж кажу, що я не про гроші — хоча, можливо, й це мало місце в деяких випадках — а просто що... Свій до свого по своє» (Юрій, суддя районного суду).

Судді, які мали досвід відбору у 2010–2012 роках, характеризували його з позитивної сторони. Багато учасників та учасниць дослідження підкреслювали, що саме зміни, які відбулися в той час, дозволили їм стати тими, ким вони нині працюють. Ложкою дьогтю було лише те, що декілька суддів висловлювали застереження щодо тогочасної процедури розподілу суддів між різними судами, вказуючи на потенційні несправедливості.

II. ПОВСЯКДЕННЯ

IIa. Інфраструктура та кадровий голод

Для забезпечення безперервної та якісної роботи судової системи потрібна хороша матеріальна інфраструктура та треновані кадри — як самі судді, так і працівники апарату: помічники, секретарі суду, судові розпорядники. Наприклад, судове засідання не може відбутися без секретаря судового засідання — людини, яка, серед іншого, відповідає за судові виклики, зачитування інформації про те, хто з'явився і хто не з'явився на засідання суду, оформлення всіх матеріалів справи. Помічники ж допомагають самим суддям з рутинною роботою. Наприклад, помічники можуть допомагати судді з вивченням матеріалів справи і судової практики вирішення аналогічних справ, встановлювати наявність чи брак перешкод для розгляду справи тощо. Під матеріальною інфраструктурою мається на увазі, поміж іншого, фізична будівля суду, кабінет судді, кімната архіву суду, комп'ютери та інтернет для відеоконференцій, папір, на якому фіксуються справи і пишуться рішення, та інші речі.

Однією з важливих знахідок нашого дослідження є **незадовільний, якщо не жахливий, стан матеріальної інфраструктури**, на якій ґрунтується велика частина судової роботи. Проінтерв'ювані нами судді неодноразово згадували про занедбаний стан деяких будівель, у яких розташовані суди, або про повну непридатність деяких будівель для судових засідань. Судді часто згадували, що погана інфраструктура не тільки ускладнює їхню роботу, а й **робить суд менш зручним і менш доступним для людей**, які приходять для розгляду своєї справи. Багато суддів згадували про брак пандусів, дитячих кімнат, пеленальних столиків у туалетах.

Наприклад, за словами судді загального суду одного з районних центрів, одне з приміщень їхнього суду перебуває в аварійному стані, і коштів

на реконструкцію цього приміщення немає. Суддя зауважила, що працівникам суду обіцяють, що суд невдовзі переїде в нове приміщення, хоча обіцяне приміщення будується вже от як тридцять років — майже стільки ж, скільки існує незалежна Україна. Вона пожартувала, що сподівається хоча б на пенсію піти вже з нового приміщення.

Інший суддя, тимчасово відряджений до загального суду іншого районного центру, теж звернув увагу на занедбаний стан будівлі, в якій знаходиться суд. Він поскаржився на **складність фізичного доступу до будівлі суду для людей з інвалідністю** та батьків, які приходять з дітьми у візках, адже на вході до суду не побудовані пандуси, а всередині будівлі немає місця, де залишити дитячий візок. Це попри те, що одні з найтипівіших справ, які розглядаються у цьому суді — це справи про аліменти, розірвання шлюбу та визначення місця проживання дитини (більше про типові справи див. розділ «Кожному судді свої справи»). Суддя розповів, що певний час тому судді самі зібрали гроші, щоб зробити у суді дитячу кімнату, де батьки могли б залишити дитину на час судового засідання.

Існування «неформальної каси», куди судді скидаються на закриття дірок у матеріальній інфраструктурі для забезпечення функціонування суду, не є чимось особливим. Це доволі розповсюджена практика:

«У нас є негласна каса, судді скидаються грошима, якщо треба принтер заправити чи якщо треба закупити мотузки, щоб зв'язувати справи в архів... немає належного технічного забезпечення [...], я вже не пам'ятаю, коли б секретарю чи помічнику ручку кулькову чи олівець дали» (Вероніка, суддя районного суду міста X).

Інша суддя розповіла, що **судді самі купують папір для своєї роботи**. Вона зауважила, що йде приблизно пачка паперу на день. Зважаючи на кількість робочих днів у кожному місяці, можна підрахувати, що банально на папір самі судді мають зібрати доволі значну суму грошей. Процес запровадження електронного суду, на жаль, не завжди допомагає позбутися паперових документів, адже всі надіслані сторонами документи суду зрештою доводиться друкувати за власний кошт. Такі історії, на жаль, були дуже розповсюдженими серед суддів. Наприклад, суддя загального суду у районному центрі розповіла, що вона сама організувала своє робоче місце (папір, олівці, ручки): «Я суддя з 2012 року, а мені комп'ютер перший дали минулого березня». Іншими словами,

самі судді докладають багато зусиль і частину персональних коштів для забезпечення безперебійного функціонування системи правосуддя.

Судді часто згадували про брак коштів для відправки поштової кореспонденції, пов'язаної зі справами, про нестачу коштів на бензин для службових авто, а також про невідповідність чи навіть брак комп'ютерного обладнання або інтернету, які потрібні для розгляду справ онлайн.

«Важко пояснити позивачу після того, як він сплатив судовий збір, що у нас немає марок [через брак коштів на відправку кореспонденції], щоб надіслати відповідачеві повідомлення про те, що проти нього є позов» (Вікторія, суддя районного суду міста Х).

«У нас ще з минулого року **відсутні кошти на відправку поштової кореспонденції**, наприклад, [...] цього року інтернет відключався, а без цього ми не можемо навіть засідання проводити, оскільки у нас не працює відео- і аудіо запис, ми не можемо стрім викласти» (Олена, суддя районного суду міста Х).

«А у нас уже півроку в суді взагалі не ходить пошта, тому що поштові видатки не фінансуються — нема грошей. Не завжди ходять через інтернет ці повістки, тому що **не завжди оплачений у нас інтернет-трафік**» (Марина, суддя районного суду міста Х).

Цікаво, що під час опитування суддів, проведеного протягом 2006–2007 років у рамках програми «Нове правосуддя» за фінансування USAID⁵, тільки 15% суддів відповіли, що їх повністю задовольняє те, як вони забезпечені обладнанням. 26% опитаних повністю погодилися з твердженням, що їх задовольняє стан їхніх робочих приміщень. Хоча з часу проведення опитування минуло більше 15 років, **питання матеріально-технічного забезпечення суддів не тільки не втратило актуальності, а й у деяких випадках стало більш нагальним.**

З питанням незадовільного стану інфраструктури переплітається **проблема дефіциту кадрів серед суддів і працівників апарату**. Попри те, що в теорії кожен суддя має помічника та секретаря, які допомагають судді виконувати пов'язану зі справою адміністративну роботу, багато суддів

⁵ Київський міжнародний інститут соціології, «Опитування суддів України», https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/UROL_KIIS_Judges_Presentation_UKR.pdf.

стикаються з проблемами пошуку та найму помічників і секретарів, а також утримання персоналу. Іншими словами, **існує проблема плинності кадрів і вигорання**: мотивовані та яскраві люди, які починають працювати секретарями та помічниками, часто звільняються через кілька місяців чи рік роботи через низькі зарплати, велике навантаження та понаднормову роботу. Деякі судді також згадували, що після 24 лютого 2022 року їхнім помічникам і секретарям ще більше зрізали зарплати:

«Це проблема з нашим апаратом. У нас **дуже низькі заробітні плати у секретарів, у помічників**: секретар отримує 5 тис. грн, помічник отримує 9 тис. грн. При цьому вимоги до них — як до людей, які мають вищу юридичну освіту. Вони несуть відповідальність, аж до кримінальної, за все, що вони роблять. І навантаження, знову ж таки, впливає на те, що дуже часто вони запізнюються, затримуються, дуже часто вони вихідні проводять на роботі.

За таку заробітну плату не багато охочих це робити. Тому в нас дуже висока плінність кадрів, дуже часто ми не можемо для себе знайти працівників, які хотіли б працювати і які затримувались би надовго» (Олена, суддя районного суду міста Х).

«Чим далі буде зменшуватися фінансування судової системи, тим більше буде цей [кадровий] голод. Тому що очевидним наслідком зменшення фінансування буде скорочення видатків на зарплату. Це значить, що або треба буде приймати рішення керівництвом судових органів щодо звільнення певної частини апарату, або люди самі будуть йти, тому що будуть вважати, що ця зарплата не є достатнім стимулом для того, щоб залишатися працювати в цій системі» (Михайло, суддя Верховного Суду).

Суддя потім додав:

«Кадровий голод [який існує у нашій судовій системі] — це не лише голод, пов'язаний з нестачею суддів, але й голод, пов'язаний з нехваткою працівників апарату. Якщо не буде більш-менш адекватної заробітної плати, то дуже скоро ми побачимо масові звільнення з апаратів судів на різних рівнях, від першої до останньої інстанції. Тоді ефективність діяльності суддів ще більше зменшиться» (Михайло, суддя Верховного Суду).

Для того, щоб мотивувати своїх помічників не звільнитися, деякі судді виробили практику доплачувати своїм помічникам. Якої саме форми набуває **доплата помічникам** — залежить від судді, проте кілька наших респондентів зазначили, що наявність такої практики у судах — зовсім не таємниця. Деякі респондентки, можливо, побоюючись осуду такої практики, на питання про неї просто зауважували, що знають про такі випадки. Інші ж, навпаки, були більш схильні розповісти про власний досвід доплати своїй команді. Наприклад, суддя загального суду з великого міста розповіла, що раніше вона намагалася на свята виплачувати своїм помічнику та секретарю преміальні. Але після того, як їм ще урізали зарплати після 24 лютого, суддя пообіцяла команді, що буде посилено допомагати їм фінансово щомісяця.

Окрім кадрової нестачі на рівні секретарів і помічників, кадровий голод існує і на рівні суддів. Наприклад, суддя районного суду поскаржився, що в певний момент часу в суді працювали лише двоє суддів

замість шести. Це створило неймовірне навантаження та серйозно вплинуло на швидкість розгляду справ. Суддя зазначив, що цьому суду досі бракує двох суддів.

За даними Вищої кваліфікаційної комісії суддів, на 31 грудня 2021 року очікувалося, що в судовій системі України будуть працювати 7304 судді. Насправді ж працюють лише 5236, тобто 72% від потрібної кількості⁶. Це означає, що понад чверть вакансій суддів є вільними. Більше того, частина суддів зараз не мають повноважень: термін їхніх судових повноважень закінчився, а поновити повноваження вони зараз не можуть через те, що не призначено новий склад Вищої кваліфікаційної комісії суддів:

«Наразі в нашому суді працює 16 суддів, але 3 з них не мають повноважень. Тобто фактично 13. Це на більше ніж мільйон населення» (Світлана, суддя окружного адміністративного суду).

«До прикладу, у [великому місті-мільйоннику] в апеляційному суді перед війною залишалося приблизно 13 чи 15 суддів — при тому, що по штатній чисельності їх мало бути десь приблизно 60» (Олександр, суддя Вищого антикорупційного суду).

Брак суддів з повноваженнями збільшує навантаження на їхніх колег, у яких поки не закінчилися повноваження, що, у свою чергу, впливає на якість правосуддя та терміни розгляду справи. Багато наших респондентів і респонденток були невдоволені тим, що справи розглядаються дуже повільно: з їхньої точки зору, це зменшує клієнтоорієнтованість суду та не сприяє виробленню довіри до суду серед суспільства.

⁶ Судово-юридична газета, «ВКС опублікувала дані стосовно призначень та вакансій у судах» <https://rsu.gov.ua/ua/news/z-1-veresna-2017-roku-diatime-nova-kilkist-suddiv-u-sudah>

ІІв. Навантаження

Необхідність працювати понаднормово та неможливість закінчити робочий день вчасно були постійними темами, що виринали під час інтерв'ю. За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології, що проводилося за фінансування USAID у 2006–2007 роках у рамках програми «Нове правосуддя»⁷, 71% з 502 опитаних суддів зауважили, що їхні суди перевантажені справами. 28% суддів визначили навантаження свого суду як «нормальне» і менше 1% суддів сказали, що в їхньому суді недостатнє навантаження. Під навантаженням мається на увазі кількість справ, які один суддя може розглянути за одиницю часу (зазвичай за рік). Навантаження, з яким стикаються судді, залежить від інстанції суду, розміру міста та наявності чи браку спеціалізації. Найбільше навантаження мають судді загальних судів, які розташовані у великих містах і в яких немає спеціалізації.

У 2020 році програма реформування сектору юстиції «Нове правосуддя», фінансована USAID, провела дослідження, щоб визначити оптимальне навантаження на суддів в Україні⁸. Якщо порівняти витрачане під час цього дослідження оптимальне навантаження з тим, з чим судді стикаються по факту, проблема перенавантаженості суддів постає особливо гостро. Наприклад, дослідники рекомендують таке оптимальне навантаження: 327 справ на рік на суддю загального місцевого суду. Фактично ж у 2019 році середнє навантаження на суддю на рік у місцевих загальних судах становило 1077 справ, що у **понад три рази перевищує рекомендоване**. За підрахунками Державної судової адміністрації України у 2017 році, оптимальне навантаження на суддю становить «183 модельні справи на рік»⁹.

Більшість проінтерв'юваних нами суддів зазначили, що **кількість справ, з якими вони стикаються, є дуже високою**. Одна суддя, наприклад, підрахувала, що з січня по другу половину грудня 2022 року вона

7 Київський міжнародний інститут соціології, «Опитування суддів України» https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/UROL_KIIS_Judges_Presentation_UKR.pdf

8 Марина Огай, Звіт «Результати оцінювання середніх витрат часу на розгляд справ для визначення коефіцієнтів навантаження на суддів» https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/CWM_report_31.07.2020_final.pdf

9 Рада суддів України, «З 1 вересня 2017 року діятиме нова кількість суддів у судах», <https://rsu.gov.ua/ua/news/z-1-veresna-2017-roku-diatime-nova-kilkist-suddiv-u-sudah>.

розглянула вже 5 000 справ. Ця сама суддя зазначила, що **якість правосуддя суттєво падає через таке сильне навантаження**. Загалом, усі наші респонденти зауважували, що їх турбує якість правосуддя і вони переживають, що часто не можуть приділити справам більше уваги та часу суто через кількість справ, які очікують на розгляд. Бажання **зробити суди більш клієнтоорієнтованими і сфокусованими на людині через зменшення навантаження** було постійним мотивом суддівських інтерв'ю:

«Це що, правосуддя? [маючи на увазі велике навантаження] Та це просто наруга над правосуддям. Як це можна фізично просто прочитати, ну як? [...] Якби на один робочий день припадало, умовно, по 2,5–3 справи на день [як рекомендують опитування та дослідження, на які посилається суддя в інтерв'ю], то всі в нашій державі були б у шоці, наскільки швидко можна розглядати справи. Зараз на кожен день суддя в середньому може отримувати від 6 до 15 справ. А справи ж одна від одної відрізняються, ми не говоримо, що є якісь прості справи і непрості. Для людини кожна справа є важливою. Навіть якщо вона легка з точки зору розгляду. Навіть якщо це стягнення аліментів, чи розірвання шлюбу, чи стягнення боргу по розписці — це ніби вважаються неважкі справи саме з точки зору юридичної складності. Але для того, щоб справу розглянути, суддя ж повинен прочитати її, ознайомитись, а потім надати можливість протилежній стороні дізнатися, що проти неї існує провадження, справа. Суддя повинен надати час для захисту протилежної сторони. А це, знову ж таки, час» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Велика кількість справ очікувано призводить до того, що **суддям рідко вдається завершити робочий день вчасно**. Одна суддя загального суду в місті-мільйоннику навіть пожартувала, що судді йдуть у відпустку, щоб «нарешті змогти завершити справи, які раніше не встигали». Інші респонденти та респондентки висловлювали схожі думки:

«На день призначається не менше двадцяти справ. Я на роботі зазвичай з восьмої ранку до дев'ятої вечора [...], у вихідні ми теж приходимо на роботу часто» (Марина, суддя районного суду міста X).

«Типовий робочий день, зранку він починається о 8:30. Це наш робочий день. Чесно, я не знаю, коли він закінчується офіційно,

можливо, о 5-й. Я цього не знаю, бо, якби, мене це не дуже особисто стосується, тому що я працюю понаднормово. Він [робочий день] у мене закінчується десь до 10 [вечора]» (Карпо, суддя районного суду).

Суддя Верховного Суду зазначив, що навіть на такому рівні він іноді продовжує працювати понаднормово, бо час від часу суд може зібратися й о 2 годині ночі. Однак цей суддя також зазначив, що навантаження, яке він має зараз, і те навантаження, з яким він стикався як суддя районного суду, просто непорівнювані:

«Якщо згадувати роботу судді першої інстанції, то там таких понаднормових годин було набагато більше. І це, мабуть, не дуже правильно, що є таке перенавантаження. У Верховному Суді у нас

робота організована таким чином, що, в принципі, я вважаю, навантаження адекватне. Це не значить, що ми працюємо мало, але у нас зрідка так виходить, що ми працюємо понаднормово» (Михайло, суддя Верховного Суду).

Інший суддя Верховного Суду сказав, що навантаження посилене, проте визнав, що є певний «темп, який треба підтримувати». Він зазначив, що іноді додаткове навантаження на суддів створюється за рахунок того, що інші державні органи керуються у своїй роботі та звітності винятково кількісними показниками:

«Не вдаючись до жодної критики, однак, скажімо так, досить часто наші державні органи, які починають вирішувати якісь проблеми в судах, наприклад, дуже часто орієнтуються на питання кількості, а не якості. І коли вони говорять про свою роботу, то кажуть: “Ми подали стільки-то позовів, що в стільки-то разів більше, ніж, там, минулого року”. Але питання в тому, чи виправдані ці позови, чи мають вони судову перспективу» (Кирило, суддя Верховного Суду).

Суддя загального суду в середньому за величиною районі, наприклад, сказав, що вважає навантаження у своєму суді середнім порівняно з тим, що існує в судах у Києві чи Харкові, найбільших містах. Розмірковуючи про свій досвід суддівства, він зауважив:

«Я б ні за що не хотів в таких умовах працювати [з таким перевантаженням, як у Києві чи Харкові]. Все ж таки треба жити, а у суддів з тих міст часу почитати щось немає. Я не знаю, як так можна. Але люди там працюють, хтось, може, і отримує задоволення. Наш район в області, ми такі середнячки по навантаженню, у нас середненьке навантаження. Ми можемо на суддю мати до 2 тисяч справ на рік» (Сергій, суддя районного суду).

Неочікуваним фактором, через який у деяких судах зменшилося навантаження на суддів, стало повномасштабне вторгнення, адже після 24 лютого деяких суддів з тимчасово окупованих територій перевели до судів у більш спокійних регіонах. Проте війна призвела й до збільшення навантаження на певні суди, бо через бойові дії розгляд справ з одних судів було перенесено в інші:

«Якщо, наприклад, якийсь конкретний районний суд діяв на території, де, наприклад, живе, умовно, 30 або 50 тисяч людей, а потім цьому суду передали підсудність іншого суду — якогось, наприклад, з Харківської області, де жило 100 тисяч осіб [...], це може призвести до збільшення навантаження на той самий суд... У деяких випадках збільшене навантаження може бути нівельовано тим, що прийшли судді з окупованих територій. Але зараз не існує ані практики, ані законодавчої вимоги, щоб, наприклад, якщо з одного суду територіальну підсудність передали до іншого, щоб і судді з того суду переходили саме до цього суду» (Михайло, суддя Верховного Суду).

За словами голови Верховного Суду¹⁰, на самому початку повномасштабного вторгнення доводилося переносити по 30–40 територіальних підсудностей на день. Потім, на щастя, темп зменшився.

У підсумку можна стверджувати, що захмарне навантаження на суддів, так само як і незадовільний стан матеріальної інфраструктури, є давніми та постійними проблемами, з якими стикаються українські судді і на які, на жаль, не завжди звертають увагу при обговоренні суддівської гілки влади (більше про громадську дискусію щодо суддів йдеться у розділі «Замість висновків: суд у публічному дискурсі»).

Іс. Кожному судді свої справи

Повсякдення судді має декілька вимірів. З одного боку, робота судді, як і будь-яка інша робота, складається з певної сукупності повторюваних дій, які є каркасом роботи: організація робочого дня, комунікація, слухання, написання рішень тощо. З іншого боку, повсякдення судді великою мірою визначається тим, з якими питаннями-спорами до суду звертаються. Тематика цих справ, їх кількість визначає змістовне наповнення роботи судді. Судову справу можна сприймати як певну одиницю реальності правосуддя, яка містить усі компоненти правосуддя й одночасно

¹⁰ Суспільне, «Як працює судова система під час війни. Інтерв'ю із головою Верховного Суду», <https://suspilne.media/220869-ak-pracue-sudova-sistema-pid-cas-vijni-intervu-iz-golovou-verhovnogo-sudu/>.

є матеріалом для будування ширшої перспективи правосуддя і утвердження справедливості.

З першого погляду може здатися, що питання про те, які ж справи розглядають судді, очевидне: які є норми права, такі можуть бути і справи. Однак відповідь є дещо більш нюансованою і включає в себе велику кількість структурних обмежень, які визначають, з одного боку, унікальний, а з іншого — типовий набір справ, з якими працює кожен окремих суддя.

Спеціалізація. Система судоустрою визначає декілька юрисдикцій: загальна, господарська, адміністративна; і кожен суддя працює в межах конкретної юрисдикції. Так, суддя, який розглядає господарські справи, не стикається з кримінальними — і навпаки. Спеціалізація ж означає розгляд певних категорій справ у межах своєї юрисдикції. Кожен суд самостійно вирішує, як саме буде визначатися спеціалізація і чи взагалі є доцільним встановлення спеціалізації у конкретному суді.

Найбільший інтерес спеціалізація, певно, викликає в судах загальної юрисдикції, адже загальні суди розглядають і кримінальні, і цивільні справи, і справи про адміністративні правопорушення. Кожен із цих видів справ має своє процесуальне регулювання, яке сильно відрізняється від процесуального регулювання в інших видах справ. Тому те, як загальні суди встановлюють спеціалізацію, великою мірою впливатиме і на якість правосуддя.

Загалом, великі суди можуть собі дозволити спеціалізацію. Так, у деяких київських судах існує поділ на суддів, які розглядають лише кримінальні справи або лише цивільні справи. Є навіть суди, де судді можуть виконувати лише функцію слідчого судді¹¹ певний час (каденцію) — як, наприклад, у Вищому антикорупційному суді. А от **судді в маленьких судах часто є універсальними гравцями**. Переважно вони поєднують розгляд кримінальних і цивільних справ, а також розгляд справ про адміністративні правопорушення, та ще й виконують функції слідчих суддів.

Судді дуже по-різному ставляться до спеціалізації. Суддя може бути **прихильником спеціалізації**, але розуміти певні обмеження, накладені

¹¹ Роз'яснення щодо функцій слідчого судді дивись тут: <https://sud.ua/ru/news/sud-info/179737-khto-takiy-slidchiy-suddya-ta-yak-nim-stati-detalne-rozlyasnennya>.

навною мережею судів, коли в маленьких містах з невеликим навантаженням **запровадження спеціалізації може бути проблематичним** як з точки зору забезпечення кількості справ для судді, так і з точки зору великої кількості рутинних справ — як, наприклад, у випадку судді з маленького містечка, який не має спеціалізації:

«Я прихильних спеціалізації та сімейного суду, це моя мрія. І на конкурс в Верховний Суд я йшов на цивільний. Але в нашому районі це робити недоцільно, і я теж радий тому, що я маю різносторонній досвід і навантаження. Кримінальне право для мене цікаве лише у теорії, і був період, коли мені набридла велика кількість кримінальних справ, був такий період» (Сергій, суддя районного суду, спеціалізації не має).

Водночас судді, в яких є спеціалізація, можуть загалом **підтримувати спеціалізацію, але вважати за необхідне її періодично змінювати**, щоб запобігти рутинізації роботи. Наприклад, суддя господарського суду вважає, що зміна спеціалізації пов'язана з саморозвитком судді, що є важливою частиною професії:

«Я завжди була за спеціалізацію, але я за те, щоб судді, ну, прямо примусово змінювали цю спеціалізацію для того, щоб вони розвивалися. Для судді дуже важливий розвиток» (Аліна, суддя господарського місцевого суду).

Брак спеціалізації може особливо впливати на роботу судді на початках суддівської кар'єри — наприклад, коли досуддівський досвід судді був лише в кримінальних справах або, навпаки, цивільних. Молоді судді, які потрапляють у таку ситуацію, часто звертаються по допомогу до більш досвідчених колег. Особливо це помітно на прикладі суддів, які до призначення не займалися кримінальним процесом, бо специфіка кримінального процесу вимагає ухвалення великої кількості термінових рішень. Це суттєво збільшує рівень стресу для молодих суддів. Суддя районного суду так описував свій досвід і досвід свого колеги:

«А важко було [розглядати цивільні справи], оскільки я працював 8 років помічником судді в кримінальній спеціалізації, причаївся в суд, де спеціалізації не було, відповідно, кримінальні справи мені давалися дуже легко, а цивільні справи — дуже складно. [...] Я не заздрю колезі, в якого навпаки: був цивілістом,

а прийшов, і в нього й ті, й ті справи. В кримінальних справах... Ну, їх, фактично, неможливо особливо відкласти. Рішення потрібно приймати процесуальні тут і зараз: під вартою чи відпустити, надати обшук чи відмовити» (Юрій, суддя районного суду, спеціалізації не має).

Така проблема, зокрема, може траплятися й у досвідчених суддів, коли виникає **необхідність різкої зміни спеціалізації**. Наприклад, під час Революції Гідності деякі суддів, які розглядали винятково цивільні справи, були призначені слідчими суддями через надзвичайно велику кількість клопотань про визначення запобіжних заходів. Брак у них досвіду роботи в кримінальному процесі призвів до того, що ці вже слідчі судді не могли врахувати всіх необхідних нюансів, яких вимагала ця робота, або не могли достатньою мірою обґрунтувати своє рішення, тобто в окремих випадках особи могли б уникнути тримання під вартою.

«Це дуже тяжка комбінація (цивільні та кримінальні справи). Це комбінування привело мене до того, що в один момент я мало не лишилась без роботи. Тому що в 14-му році, коли був Майдан... Ми ніколи не розглядали на той час оці клопотання, ми не були слідчими суддями, ми були просто цивілісти [...]. На той момент, ти читаєш ті матеріали: кидали каміння, п'яте-десяте... Є протоколи допитів цих співробітників поліції, які розказують, що “так”, протоколи впізнання, що “він в мене кинув” і т. д. Так, звісно, вони всі не [звідси], звісно, в них немає ні прописок, нічого. Коротше, ми всі сіли, послушали, і всім обрали тримання під вартою. Тому що навіть сьогодні, якщо б мені дали ці матеріали, я б, можливо, іншого рішення і не прийняла б. Можливо, більше його описала б, але на той час я іншого не бачила, тому що люди не прописані, люди з вулиці, ніхто не працював, ні в кого не було ні свідоцтв про народження, чи там дітей, чи чогось. Так, вони говорили про це, але вони на Майдан їх [документи] з собою не брали, прийшли ось так, як є. Навіть паспортів у деяких не було [...]. Ну, так попали. Ми ж могли бути криміналістами і знати, на що треба звернути увагу? А коли ти розглядаєш виключно цивільні, а потім тобі дають, а ти його в очі ніколи не бачив, цього протоколу. Коли питають: “Як ви могли звернути увагу на рапорт?” Ну, почекайте, цей рапорт уповноважена особа склала, як я могла не звернути

на нього увагу?» (Ольга, суддя районного суду в місті Х, розглядає цивільні справи та виконує функції слідчого судді).

Проблеми також можуть виникати через **«стрибання» між процесами**, коли суддя слухає в один день справи різної спеціалізації:

«Складнощі... Відсутність спеціалізації, коли ти в один день як суддя слухаєш кримінальну справу (наприклад, вбивство та групове зґвалтування), потім ти слухаєш цивільну справу (оскарження торгів СЕТАМ або якийсь важкий трудовий спір), ти слухаєш справи про адміністративні правопорушення, десятками, і ти слухаєш справи по кодексу адмінсудочинства. [...] І оці процеси... [...] Щоб не плутатися в процесах, я собі написав шпаргалки. Ну, зрозуміло, що позивача я не назву потерпілим, а відповідача — обвинуваченим, це очевидно. Але...» (Юрій, суддя районного суду, спеціалізації не має).

Для нівелювання цієї проблеми судді загальних судів намагаються **адаптувати під себе розпорядок свого робочого тижня**, якщо це дозволяє рівень навантаження. Так, можна ставити розгляд кримінальних справ на один день, а цивільних — на інший. Однак у випадку виконання функцій слідчого судді таке вирішення проблеми неактуальне, бо розгляд клопотань у межах досудового розслідування є терміновим: клопотання має бути розглянуто судом невідкладно — не пізніше сімдесяти двох годин з моменту фактичного затримання підозрюваного.

«Просто розумієте, робота судді — слідчих суддів, зокрема — її не сплануєш. У тебе одного дня може бути три клопотання, а іншого дня — п'ятнадцять. А в тебе вже розписані інші справи, і завжди виходить, що ти поставила одну справу [а приходять клопотання про те, що] треба строк продовжити, ще щось, ще щось, і тут тобі після обіду приходять десять клопотань, і все термінове, і ти, ну, розірвись, але мусиш робити» (Вероніка, суддя районного суду міста Х, спеціалізується на кримінальних справах).

Тому судді, які виконують функцію слідчих суддів, залишають собі певну кількість «вільних» годин на день на випадок надходження саме таких термінових клопотань. Така оптимізація часу дозволяє не відволікатися від розгляду інших справ по суті. Втім, суддя ніколи не може прогнозувати, надійде 5 чи 15 клопотань; чи буде достатньо виділених годин; чи доведеться розглядати клопотання «до ночі».

Категоризування справ. У суд надходить велика кількість справ: за рік мешканці України беруть участь у трохи менш ніж 4 000 000 судових проваджень, які розподілені між близько 5000 суддів. Для того, щоб організувати свою роботу, судді категоризують справи, які вони розглядають. Про поділ справ на прості та складні так чи інакше згадували кожен та кожна з наших респондентів. Втім, судді дуже по-різному для себе концептуалізують такий поділ. Хтось абсолютно свідомо категоризує справи, які розглядає (власне, такі респонденти самостійно згадували певні категорії), хтось тримає певну дистанцію до категоризації.

«Цього [поділу на складні та типові справи], як на мій погляд, потрібно уникати всіма можливими способами і силами, тому що все ж треба пам'ятати, що це жива людина... за кожною справою стоїть жива людина, її доля і її життя» (Олена, суддя районного суду міста Х, спеціалізується на кримінальних справах).

«Це цікаво, я ж працюю в районному судді, це перша інстанція, це важливо. І це таке провінційне містечко, і можна говорити, що це рутинна, багато типових справ. Я ж вже 13-й рік працюю, то ці типові справи вже можна вивчити. Іноді сиджу і кажу: “А коли ж будуть цікаві справи?”. Хочу щось цікавенького, таке буває. Але я намагаюсь побачити в простій справі цікаві речі, і це мені дозволяє час, який, насправді, багатьом суддям у великих судах не дозволяє. Підійти якимось нестандартно» (Сергій, суддя районного суду, спеціалізації не має).

Як би судді не ставилися до категоризації справ, вона має прямий вплив на організацію типового робочого дня судді. Так, судді часто намагаються розвести «складні» та «прості» справи. Втім, якогось універсального патерну не існує. Одні судді ставлять легкі справи на ранок, а складні справи — на після обіду, інші — навпаки. Крім того, судді намагаються залишити «зазор для неочікуваних моментів».

Прості (типові) справи

Для суддів прості справи передусім пов'язані з відносною **простотою застосування норм матеріального права**. Такі справи можна назвати типовими. Водночас такі справи мають бути **легкими з процесуальної точки зору**, тобто в них має бути задіяна мала кількість учасників, а сам

розгляд може відбуватися в одне засідання. Хоча прості справи можуть доволі швидко та легко розглядатися, їх кількість значно завантажує суди. Звісно, типові справи будуть різними для різних юрисдикцій.

Серед **кримінальних справ** можна виділити такі типові справи: дрібні крадіжки, зберігання наркотиків, носіння зброї (для певних регіонів), тілесні ушкодження легкої тяжкості (для певних регіонів). Зокрема, дрібні крадіжки респонденти часто називали «справами про велосипед», підкреслюючи їхній низький рівень суспільної небезпеки.

Найбільш поширеними **адміністративними правопорушеннями** є керування транспортним засобом у стані сп'яніння та домашнє насильство. Попри відносну простоту справ про домашнє насильство, для окремих суддів розгляд таких справ може бути важким психологічно. Одна з респонденток також зазначила, що моральна складність полягає ще й у браку ефективних засобів допомоги постраждалій з боку суду (йшлося, зокрема, про те, що рішення суду про застосування арешту вступає в силу через 10 днів після ухвалення, тобто потерпіла не може отримати ефективну допомогу тут і зараз).

Серед **цивільних справ** варто виділити сімейні спори (розлучення, аліменти, встановлення місця проживання дитини), житлові спори (виселення, встановлення права користування житлом), стягнення боргу. Велика кількість справ пов'язана з визнанням права власності, що, в свою чергу, спричинено поширеною проблемою з правовстановлюючими документами на певне майно, оскільки люди можуть не приділяти належної уваги оформленню документів. Знову ж таки, для окремих суддів розгляд сімейних спорів, у яких вирішується доля дитини, теж може бути доволі складним психологічно.

Окрема категорія типових справ — це **трудові спори**, а саме зміна підстави звільнення та стягнення заборгованості заробітної плати.

Також існують **типові справи для певних регіонів**. Наприклад, для промислових регіонів це стягнення шкоди, отриманої внаслідок травмування на виробництві, а для регіонів з корисними копалинами або великою кількістю лісів додаються справи щодо незаконного видобутку або вирубки лісу.

Саме такий набір справ найбільш характерний для суддів загальних суддів. Наведені типові справи становлять великий відсоток від усіх

справ, які розглядають судді. Водночас сукупний час, який їм приділяється, залежить від конкретного судді та наявності чи браку на розгляді складніших справ.

Для **господарської юрисдикції** найбільш типовими є спори про стягнення заборгованості за поставлений товар чи виконані послуги. Але великою мірою типовість справ у господарському суді залежить від економічної ситуації в країні.

В **адміністративних судах** існує інститут зразкових справ, який є, напевно, найбільш очевидним прикладом типових справ. Суть цього інституту полягає в тому, що за наявності великої кількості абсолютно однакових справ Верховний Суд може ухвалити зразкове рішення, яке є обов'язковим для суддів першої інстанції. Відповідно, суддя в таких справах перевіряє лише дотримання певних умов, а на сам розгляд і написання рішення може йти 5-10 хвилин. За суб'єктивними оцінками однієї з респонденток, зразкові справи становлять 80% від усіх справ (при цьому часу на них витрачається близько 20%). Така ситуація дозволила одній із суддів адміністративного суду дещо самоіронічно назвати свій суд «пенсійним судом»:

«Вони легкі: ми просто перевіряємо, чи дійсно особа має чорнобильське посвідчення, чи дійсно пенсіонер, чи дійсно вона не працює, чи дійсно вона там живе. Чотири обставини перевірили і все — на справу витрачаємо 5 хвилин [...] Трішки дратує, серед колег ходить таке — “пенсійний суд”».

Проблема, яка виникає з інституту **зразкових справ**, полягає в тому, що постанови Верховного Суду в таких справах мали би враховувати не лише судді, а й напряду державні органи. Один із прикладів, яким ділилися респонденти, — це справи про доплату пенсій чорнобильцям. В ідеалі, Пенсійний фонд мав би самостійно нарахувати доплати до пенсії цієї категорії громадян, однак він не лише цього не робить, а й навіть за наявності відповідного судового рішення нараховує доплату неправильно, що змушує суддів витрачати час на додатковий судовий контроль:

«Бо Пенсійний фонд мав би це сам робити. Більше того, вони не просто цього не роблять, а змушують нас ухвалювати окремі ухвали в цій категорії справ, тому що ми ухвалюємо рішення і призначаємо особі доплату в розмірі двох мінімальних заробітних

плат, а вони нараховують в розмірі двох прожиткових мінімальних рівнів, що в два рази менше, і люди знову подають до нас — це судовий контроль, ми виносимо ухвалу про судовий контроль, і тільки тоді Пенсійний фонд робить правильне нарахування» (Світлана, суддя окружного адміністративного суду).

Складні справи

Називаючи справу складною, судді мають на увазі декілька різних видів справ. Зокрема, далі ми спробуємо в загальних рисах окреслити такі види складних справ:

- процесуально складні справи;
- політичні (резонансні) справи;
- складні справи з точки зору матеріального права;
- справи, які вимагають знань технічного характеру;
- справи, спір у яких ґрунтується на нових суспільно-правових відносинах (немає законодавчого регулювання та/або судової практики);
- справи, спір у яких регулюється несправедливим законом;
- справи, доказування в яких ґрунтується на недопустимих доказах.

Першими респонденти зазвичай називали процесуально складні справи, розгляд яких відносно складно організувати. Організація розгляду великою мірою лежить на команді судді (секретарі та помічнику), і суддя виконує лише функцію координації роботи та пріоритетизації завдань. З іншого боку, на початку збройної агресії деякі судді самостійно обдзвонювали сторін процесу, якщо секретаря не було на місці. Перш за все значно ускладнює розгляд велика кількість позивачів, відповідачів, обвинувачених, потерпілих, свідків тощо. Крім того, велика кількість учасників часто означає довгий судовий розгляд. Адвокати, у свою чергу, можуть додатково використовувати таку ситуацію на користь своїх клієнтів для затягування розгляду.

«Є певні процесуальні диверсії, які ускладнюють розгляд справи. Наприклад, у справі не з'являються, от про що я говорив, є справи, які відкладаються. Наприклад, 3-5 обвинувачуваних, у кожного по одному захиснику. Тобто це виходить 5-10 учасників, і вони

всі мають зібратись [...]. Ну, тобто, щоб у кожного обвинуваченого було хоча би по одному захиснику присутньо. [Без цього] не можна розглядати навіть одне засідання. Відповідно, якщо сторона захисту хоче перешкоджати судовому розгляду, то адвокати можуть просто по черзі не з'являтися в судові засідання — наприклад, хтось захворів у перше засідання, хтось там в друге, а у захисника якась там у третє засідання накладка вийшла, не з'явився. Оце неприємно, шкода часу [...]. Ти міг запланувати на справу 2 години, розглядати її, а вона не пішла. Якщо це системно, то це складність така, неприємно» (Олександр, суддя Вищого антикорупційного суду).

Хоча і до самої **процедури виклику сторін** (через рекомендований лист) та її реалізації у суддів виникають обґрунтовані питання, адже **сторона, яка не хоче отримати виклик, має достатньо способів, щоб цей виклик не отримати**. Для того, щоб хоч якось контролювати свій час, судді та їхня команда можуть обдзвонювати сторін самостійно, щоб дізнатися, чи буде явка сторін на засідання, чи ні.

«Секретар — як кол-центр. Якщо хочеш, щоб справа рухалася, то треба всіх обдзвонити: “Будь ласка, прийдіть”. Багато зусиль, щоб зібрати учасників процесу» (Вікторія, суддя районного суду в місті Х, спеціалізується на кримінальних справах).

Хоча, на думку суддів, **недобросовісна поведінка сторін** може мати місце й у відносно простих справах, що значно **перешкоджає розгляду в установлені законом або заплановані строки**. Це можуть бути необґрунтовані відводи, неявка, скарги тощо. Водночас судді наголошують, що «якщо сторони налаштовані розглядати, не створюють процесуальних диверсій, то, в принципі, будь-яка справа може в нормальні і розумні строки розвиватись».

«Ви розумієте, справу про вбивство важко розглядати з будь-якого аспекту. Але іноді справа про адмінправопорушення по сто тридцятій [керування транспортним засобом у стані сп'яніння] більше тобі вартує часу і нервів, ніж вбивство. Щоб ви розуміли, то різні люди бувають і різні способи доведення своєї правоти. Тобто затягування, скарги, відводи, у такому плані» (Вероніка, суддя районного суду міста Х, спеціалізується на кримінальних справах).

Особистісні якості сторін, звісно, теж можуть впливати на роботу судді. «Складні» люди можуть будь-яку справу зробити складною. У випадках, якщо це неадекватна поведінка, то судді можуть, в теорії, застосувати видалення з судової зали, але наші респонденти не змогли пригадати випадків, коли вони таку практику застосовували. Штрафи за неповагу до суду, на думку суддів, також не є ефективним інструментом впливу на таких осіб.

У випадку ж, коли сторони поводять себе емоційно, то судді можуть намагатися **виконувати роль «психолога»**, дати сторонам можливість виговоритися, дати простір для розмови між сторонами під час судового засідання або навіть у позапроцесуальному порядку, коли суддя розмовляє одночасно з двома сторонами не під запис.

«Чи сімейна справа, навіть аліменти, вони можуть бути складними за рахунок того, що самі сторони є без захисників, коли інтереси вони не представляють, самостійно можуть з'ясувати між собою стосунки. І суддя більше часу може витратити на те, щоб порядок встановити якийсь, роз'яснити, намагатися зі сторонами більше працювати, ніж сама справа» (Вероніка, суддя районного суду міста Х).

Резонансні (політичні) справи. Складними справами судді також можуть вважати резонансні справи, які можуть бути і «політичними» (як, наприклад, оскарження звільнення відомого у певній територіальній громаді посадовця). Такі справи можуть бути складні для суддів передусім психологічно, адже не кожен суддя готовий до уваги ЗМІ. І річ тут не лише у страху помилитися чи можливому тиску, а й у певному психологічному дискомфорті, який така увага може приносити судді передусім як людині. Втім, є судді, які, навпаки, радіють участі ЗМІ, бо це робить процес більш прозорим для громадськості й убезпечує суддю від підозр: «[Представники ЗМІ ходять на засідання, бачать, які є докази, а яких доказів немає». Один із респондентів згадував зі своєї практики закритий розгляд справи про згвалтування неповнолітньої, який призвів до виправдувального вироку через відсутність доказів. Суддя «взяв на себе хрест», бо громадськість рішення не сприйняла через нерозуміння причин, чому суддя виніс таке рішення, а через вимогу закону щодо закритості таких процесів можливості «прийти та побачити» у громадськості не було. Власне, інший респондент зазначав,

що «суддя має бути готовий до того, що його рішення не буде сприйнято суспільством — це перший серйозний виклик в його роботі» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Водночас **ЗМІ можуть не лише робити процес прозорішим, а й, навпаки, ускладнювати прозорість розгляду** (див. розділ «Суд у публічному дискурсі»).

Складні справи з точки зору матеріального права. Певні справи є складними з огляду на складність застосування конкретних норм права для конкретного судді. Наприклад, коли суддя стикається з новим для себе видом правовідносин. У принципі, це найбільш простий вид справ серед складних, адже щоб подолати цю складність, суддям достатньо ознайомитися з відповідним правовим регулюванням і наявною судовою практикою. Втім, в умовах великого навантаження це може бути дещо проблематично. Але загалом судді сприймають такі справи як цікаві.

«Вивчать треба, дивитися по закону. Як вчили в адвокатурі — виходимо від зворотнього. Відкриваємо позов, відзив, на що посилалися, і починаємо перевіряти, дивитися, наскільки ґрунтується чи не ґрунтується на законі. Звісно, коли практика є, то легше. Ти вже можеш якось передбачити долю цього рішення, чи воно устоїться в апеляції, касації. Але це цікаво, щось нове» (Світлана, суддя окружного адміністративного суду).

Справи, які вимагають знань технічного характеру. У певних випадках справа вимагає від судді обізнаності з **доволі широкою сферою знань**. Особливо це стосується **господарських справ та економічних злочинів**, де судді для вирішення спору може бути важливо **розуміти специфіку конкретної господарської діяльності**, зокрема технічні аспекти її здійснення, а також деяких **митних, податкових справ**. Великою мірою ця проблема зумовлена поганою підготовкою представників сторін, які не можуть або не хочуть пояснити судді необхідні технічні аспекти. У господарських судах із заборонаю представництва юридичних осіб юристами in-house¹² ця ситуація загострилася, бо запрошені для представництва адвокати не завжди можуть забезпечити суддю необхідною інформацією на задовільному рівні. У таких випадках суддя **самостійно намагається розібратися** з питанням, а в окремих випадках звертається по неформальну допомогу до знайомих, які мають відповідну компетенцію. В особливо складних випадках є можливість **призначити експертизу**, від швидкості та якості виконання якої в такому випадку буде залежати вирішення спору.

«А в мене, наприклад, є спори відносно поставок електроенергії — це величезні кошти, і кожна сторона стоїть на своїй позиції. Буває, що я просто не можу зрозуміти, як вони рахують це все. Іноді треба думку зі сторони, тому що це не питання права; але для того, щоб застосувати норму, треба розуміти, як воно відбувається [...]. І насправді в суду нема такої можливості, тому що експертиза як експертиза... Ну, я ж не можу поставити на експертизу питання щодо суто технічних моментів. Суду, я вважаю, не вистачає можливості просто звернення за консультацією до третьої сторони.

12 Юристи in-house працюють на самому підприємстві і часто не мають адвокатського посвідчення для того, щоб мати змогу представляти свого роботодавця в суді.

Необов'язково як до експерта, спеціаліста якогось, і це має бути не за рахунок сторін, а передбачено, як оплата послуг перекладача, да? Можливо так, не знаю, як вирішити» (Аліна, суддя господарського місцевого суду).

«Наприклад, митні справи. І ми починаємо влазити в “дєбри”, вивчати переплетення тканин, щоб зрозуміти, правильно задекларували чи неправильно. Інтернет у поміч: відкриваєш картинки, щоб десь порівнювати. Штатної посади консультанта немає. Ми можемо запросити спеціаліста, щоб він нам роз'яснив якісь складні технічні питання. Але мені не доводилося, і я не впевнена, що є якийсь вузькопрофільний спеціаліст. Якщо розумієш, що не розберешся, то завжди є можливість призначити експертизу» (Світлана, суддя окружного адміністративного суду).

Справи, спір у яких ґрунтується на нових суспільно-правових відносинах (немає законодавчого регулювання та/або судової практики).

Бувають випадки, коли суддя отримує справи, спір у яких ґрунтується на нових суспільних відносинах, і для нього **немає ні судової практики, ні правового регулювання**. Такі справи особливо характерні в період реформування, коли виникають нові суспільні відносини або значною мірою трансформуються старі. Такими, наприклад, можна вважати справи про оскарження звільнення прокурорів за результатами атестації. Тоді в результаті атестації, яка була частиною реформи прокуратури, було звільнено багато прокурорів, і вони оскаржували своє звільнення в суді. Законодавство про атестацію прокурорів було розроблене в ході реформи, і відповідно, схожих справ на розгляді судів до цього не було.

У таких випадках **судді відіграють важливу роль «заповнення прогалін» у законодавстві**. Частина наших респондентів наполягали на тому, що суддям «треба не боятися заповнювати законодавчі прогалини судовою практикою з урахуванням тих актуальних умов, які ми проживаємо» (Валентина, суддя Вищого антикорупційного суду), в тих випадках, коли якісь моменти недостатньо врегульовані законодавцем. Великою мірою такий заклик можна розцінювати як визнання того, що українська судова система «тяжіє все ще до радянської системи» (Оксана, суддя районного суду), що передусім означає формальний підхід до тлумачення норм права, де **будь-яка законодавча прогалина**

розглядається як недолік, який повинен негайно виправити законодавець. За протилежного підходу прогалини в законодавстві радше сприймаються як **можливість для судової системи сформуванню певне регулювання**, яке може з часом надихнути законодавця на ухвалення відповідного законодавства (як це, наприклад, зрештою сталося у випадку зі встановленням юридичних фактів на окупованих територіях, коли розроблені судами підходи лягли в основу законодавчих змін — див. розділ «Повномасштабна війна»).

Справи, спір у яких регулюється несправедливим законом. Водночас є інші ситуації, коли, навпаки, є певне законодавче регулювання, але його застосування не забезпечує справедливості вирішення спору. Хоча таких випадків, на думку опитаних суддів, не так багато, ледь не кожен міг пригадати такі ситуації у своїй практиці.

Один із опитаних суддів стикнувся з тим, що закон забороняв йому видати дозвіл на одруження дівчині, яка не досягла 16-річного віку, хоча на переконання судді дівчина мала право на одруження, враховуючи всі супутні обставини:

«Випадок був незвичайний тим, що до мене звернулася особа, яка не досягла віку, з якого закон надає дозвіл на звернення із самою заявою. Тобто їй було 15 років і 10 місяців, скажімо. І через два місяці тільки їй мало виповнитися 16, з якого їй закон і надавав таке право на звернення до суду [...]. А якщо особа не досягла 16 років, по суті, закон і не дозволяє їй звертатися, а суду, відповідно, надавати такі дозволи. Але конкретно ця ситуація була несправедливою. Зрозуміло, що є мета у законодавця, тому що є фізіологія, це захищає і фізичну цілісність дитини, і обмежує ранні шлюби, і, можливо, враховує психологічний розвиток [...]. Але конкретно в моїй ситуації дівчина була вагітна, і був хлопець, який бажав на ній одружитися, і були заінтересовані особи — батьки тієї дівчини і батьки того хлопця, всі хотіли, просто щоб діти уклали шлюб. Всі погоджувались на це. Дівчина хотіла, щоб дитина народилася у шлюбі, в принципі. Це була головна мета, щоб дитина була в шлюбі, і вони, в принципі, жили як подружжя. Це була ситуація, але проблема була, що закон обмежував її у цьому праві, у цьому бажанні це оформити як шлюб і народити дитину в шлюбі, в подружжі» (Карпо, суддя районного суду).

Інша суддя поділилася історією про неповнолітню особу, яка порушила умови іспитового строку, і закон вимагав від судді відправити її у в'язницю:

«Неповнолітню особу засудили і звільнили з іспитовим строком, і вона протягом іспитового строку вчинила три адмінправопорушення. Подали, щоб скасувати і посадити її в тюрму. Проста стандартна ситуація. Формально можна було б скасовувати, але я тоді для себе проаналізував принцип пропорційності і характер цих правопорушень. Вона курила, і її оштрафували за це. І в судовому рішенні я написав, що це непропорційно — за такі правопорушення скасовувати іспитовий строк для неповнолітньої. Так намагався проаналізувати принцип верховенства права» (Сергій, суддя районного суду).

Випадок, коли особа з низьким рівнем доходів відповідно до закону повинна була сплатити всю суму наданої їй субсидії через недотримання вимог оформлення документів, суддя адміністративного суду розглядала як несправедливий.

«Це [справи, вирішення яких регулюється несправедливим законом] одні з найбільш важких справ, бо з совістю своєю борешся, як же вчинити. Наприклад, позбавляють субсидій, забув, не задекларував, а законодавство чітко каже, що він має сплатити всю суму субсидії. А ти бачиш людину і розумієш, що не може вона вижити без цієї субсидії» (Світлана, суддя окружного адміністративного суду).

Наведені вище ситуації слугують лише окремими прикладами, а не висерпним переліком.

У таких випадках суддя затиснутий у складні умови, де з одного боку **dura lex, sed lex** (лат. «закон суворий, але це закон»), а з іншого боку — певні **уявлення про справедливість**, які продиктовані вимогою. На думку суддів, **рішення має бути не лише законним, а й справедливим, але несправедливий закон робить такі вимоги до рішення неможливим**. Оскільки саме **«закон є інструментом»**, з яким працюють судді, то від його якості залежить якість правосуддя та повсякденна робота судді. Тому судова реформа повинна також включати «унормування законодавства і приведення його до узгодженості між собою та узгодженості з реаліями сьогодення» (Лариса, суддя районного суду міста Х). Зокрема,

судді згадували існування ще радянських кодексів, які великою мірою не відповідають сучасним умовам існування (Кодекс законів про працю, Житловий кодекс, КУпАП).

Такі справи є надзвичайно важкими для суддів. Респонденти часто апелювали до того, що ці справи **важкі саме «з моральної точки зору», вибудовуючи тим самим певну зв'язку між «моральним» і «справедливим»**. У суддів немає універсального підходу до вирішення таких питань — більше того, суддя може віддавати перевагу різним стратегіям залежно від конкретної справи. Хтось із суддів стоїть на позиціях, що перевагу слід віддавати законному рішенню, бо «радикалізм в суддях недопустимий», а балансувати питання справедливості можна через призначення міри покарання: «Я — суддя першої інстанції, в мене обмежені повноваження. Залишається обґрунтовувати міру покарання» (Вікторія, суддя районного суду в місті Х, спеціалізується на кримінальних справах). Так, у випадку з крадіжками під час воєнного стану (див. розділ «Повномасштабна війна») судді можуть намагатися застосовувати в окремих випадках ст. 69 та ст. 75 Кримінального процесуального Кодексу для того, щоб людина отримала умовний, а не реальний строк ув'язнення.

Водночас декілька респондентів зазначили, що рішення має бути все ж передусім справедливим, бо для них питання власного сумління є пріоритетним.

З іншого боку, такі справи зазвичай **складні і з точки зору обґрунтування**, адже якщо суддя все ж стає **«на бік справедливості», віддаючи перевагу своєму сумлінню перед законом**, велике значення має, як саме суддя обґрунтовує своє рішення. Практика ЄСПЛ та міжнародні стандарти для таких випадків є помічними: судді можуть використовувати їх як інструмент обходу недоліків національного законодавства.

«Я в такому випадку стаю на бік справедливості. Мені все одно, чи скасує апеляція, чи ні. Я завжди знайду, як обґрунтувати рішення, тому що в кодексі чітко прописано, що [Європейська] конвенція з прав людини — це найвища ланка, на яку можна рівнятися, і там завжди є за що зачепитися, знайти практику та поставити її наверх» (Світлана, суддя окружного адміністративного суду).

«Є ще спадок радянського законодавства. Наприклад, Кодекс про адмінправопорушення, цей весь процес, але в цих справах можна

апелювати в багатьох випадках до міжнародних стандартів, таким чином обходячи недосконалість радянського кодексу, відсутності певних гарантій прав людини» (Сергій, суддя районного суду).

Справи, які ґрунтуються на недопустимих доказах. Інша складна категорія справ, яка теж піднімає питання справедливості, — це справи, в яких виноситься виправдувальний вирок через недопустимість доказів. Тобто **суддя може бути переконаний у провіні обвинуваченого, але з процесуальної точки зору не може цього довести.**

«Буває така ситуація, що ти нібито бачиш докази, відео чи аудіозапис, чи документ якийсь, які, в принципі, могли би свідчити про винуватість, але вони з серйозними проблемами по допустимості. Таке рішення може бути складним і важким, тому що нібито по справедливості підтвердилась би вина, якби було все належним чином доказано, за допустимими доказами. І це складне рішення, воно може бути, дивлячись яка справа. Можна за це дискутувати теоретично і говорити: “Не треба бути формалістом” чи “Якщо би це вбивство було? Що тоді з потерпілим, людина ж загинула”. Але це основа кримінального правосуддя — оцінити допустимість доказів. Тому що в кримінальному правосудді людина проти правоохоронної системи слабкіша, правоохоронна система може зловживати, правоохоронна система може підробити докази, це теж можливо, це теж треба перевірити кримінальному суду» (Олександр, суддя Вищого антикорупційного суду).

У контексті розгляду двох останніх видів справ (законність VS справедливість та справедливість VS допустимість) цікаво, власне, подивитися на **взаємодію між апеляцією та судами першої інстанції.**

Карго-культ скасованих рішень потроху відходить, і кількість скасованих рішень уже не особливо впливає на кар’єрний шлях судді (хоча під час кваліфікаційного оцінювання на цей показник звертали увагу, але нам невідомі випадки, щоб саме він став причиною для неуспішного проходження оцінювання). Деякі судді пишаються низьким відсотком скасованих рішень, деякі — ні, але існує згода, що відсоток скасованих рішень не може бути показником якості роботи судді.

Зі збільшенням досвіду страх перед скасуванням свого рішення в апеляції у суддів минає. Цікаво, що судді першої інстанції пишаються тими

випадками, коли їхні рішення скасовується в апеляції, але після цього підтримуються Верховним Судом — тут є певний елемент змагальності «хто кращий». Але загалом можна говорити про ставлення до апеляційної інстанції з боку суддів першої інстанції як до **орієнтиру, підтримки, підстраховки, коли апеляційна інстанція може виправити помилку.**

«Щодо скасування в апеляції — по-різному. Я коли приймала рішення і була не впевнена на 100%, законодавство у нас буває досить двояке. Якщо я вагалася, і апеляція поправляє, то я це сприймаю абсолютно спокійно. Але якщо читаєш рішення апеляцій і розумієш, що вони не прониклися тією ситуацією, то образливо, звичайно. І таке відчуття справедливості, коли апеляція касує, а потім Верховний Суд касує рішення апеляції, а твоє залишає в силі. Тоді дуже приємно, ось це справедливість стала на своє місце» (Світлана, суддя окружного адміністративного суду).

Інше важливе питання, яке лише опосередковано підіймалося в інтерв'ю, але, на нашу думку, потребує згадки для подальших рефлексій у контексті типових справ, це **питання оптимізації вирішення певних видів спорів.** Зокрема, воно виникає через велику кількість простих типових справ, які займають значну частку робочого часу судді і при цьому не потребують від судді особливих інтелектуальних зусиль. У цьому контексті можна згадати запровадження інституту кримінальних проступків, що, на думку суддів, дещо оптимізувало їх розгляд і зменшило навантаження на них.

Водночас на це питання можна подивитися дещо ширше і більш глобально. Чи можемо ми говорити про запровадження інституту мирових суддів для розгляду малозначних справ? Можливо, варто запровадити певну градацію суддів? Чи можемо ми стимулювати роботу державних органів таким чином, щоб їхні рішення оскаржувалися у значно менших масштабах в очевидних справах? Чи можемо організувати роботу контролюючих органів таким чином, щоб їхня ефективність не вимірювалася кількістю поданих до суду позовів? Відповіді на ці питання потребують глибоких предметних досліджень і консультацій із суддями, адвокатами, прокурорами, державними органами та широкою громадськістю.

Отже, ми розглянули види справ, з якими судді стикаються у своїй практиці. Треба підкреслити, що типові прості справи становлять більшу частину навантаження судді. Кількість більш складних справ залежить

від місця, де розташований конкретний суд: це може бути кілька складних справ на день, а може бути одна складна справа на місяць. Якраз у цих більш складних справах питання справедливості постає в усій своїй комплексності, тоді як у простих справах справедливість вмонтована в саму рутинність таких справ.

Поняття справедливості судді великою мірою визначають через категорію моралі. Однак обидва ці поняття характеризуються високим рівнем абстракції, можна навіть сказати, пустотою — поза конкретною соціальною реальністю та поза конкретним випадком їх не існує. Це також пов'язано з тим, що можна назвати вимогою реалій сьогодення. Якщо закон повинен уособлювати раціональність та абстрактну справедливість, то судді — це інструмент конкретної відчутної справедливості, від тонкості та чутливості налаштування якого залежить не тільки якість правосуддя, а й саме соціальне конструювання соціально-правової реальності. Нереалістичне навантаження, створення умов, у яких судді повинні думати про матеріальне технічне забезпечення, рівноцінне використанню мікроскопа для забивання цвяхів.

IIId. Від привітання до ухвалення рішення

Розгляд справи відбувається за чітко встановленим регламентом. Попри те, що кожен вид справ і навіть кожна справа відрізняються одна від одної та потребують власного набору процесуальних дій, все ж можна виділити певний скелет судового розгляду, на який нанизуються конкретні дії в конкретному судовому розгляді. Далі ми пропонуємо читачу ознайомитися з дещо вільною цитатою одного з опитаних суддів про те, як має відбуватися і відбувається типове судове засідання. Уявімо, що ми на судовому засіданні, де вирішується питання про розкриття банківської таємниці. Податкова просить цю таємницю розкрити, а банк заперечує.

«Як зазвичай відбувається судове засідання. Перше, в залі суду. Друге, під фіксацію. Третє, суддя в мантії з нагрудним знаком, секретар суду, записує все. Суддя має відкрити засідання, щоб всі розуміли «Ага, почалося!». Тобто це не формальність якась, люди повинні розуміти.»

Суддя: Добрий день! Судове засідання оголошується відкритим. Проводиться судовий розгляд цивільної справи за позовом чи заявою такого-то до такого-то про таке-то. Прошу секретаря доповісти, хто з викликаних у справі з'явився в засідання.

Секретар відповідно доповідає.

Суддя: Суд переходить до встановлення осіб, які з'явилися в засідання. Будь ласка, представтеся (до представника першої сторони): ім'я, рік, місяць народження, якщо ви представник, то пред'явіть документ, на основі якого ви представляєте, пред'явіть посвідчення особи.

Представник першої сторони (податкової) представляється та надає документи. Суддя повторює процедуру щодо представника другої сторони (банку). Представник другої сторони представляється та надає документи.

Суддя: Добре. Суд вважає встановленими ваші особи і перевірів ваші повноваження. Оголошується склад суду.

Чому? Тому що учасники повинні знати, хто той суддя, що розглядає справу, тому що вони мають право заявити відвід.

Суддя: Справа слухається таким-то судом в особі головуючого судді такого-то. Секретар у вашому засіданні така-то. Суд переходить до роз'яснення вашого права заявляти відводи. Ваше право передбачено там-то там-то, підстави для відводу такі-то такі-то. Ви маєте право подати заяву, вона розглядається таким-то чином. Скажіть, будь ласка, у вас будуть відводи головуючому судді, секретарю?

Сторони відповідають, так чи ні.

Суддя: Я вас повідомляю, що заяв про самовідвід ні від головуючого, ні від секретаря не надходило. Суд переходить до з'ясування зрозумілості учасниками справи їх прав та обов'язків. Ви пам'ятку отримали?

Сторони відповідають, так чи ні.

Вам ваші права та обов'язки зрозумілі?

Суддя: Чи будуть якісь заяви або клопотання до початку розгляду?

Це важливо, оскільки сторона може вважати необхідним відкласти справу через те, що вона не встигла підготуватися або не всі докази зібрано.

Сторони відповідають, так чи ні.

Суддя: Тоді суд оголошує про початок судового розгляду по суті. Будь ласка, вам надається слово для оголошення вашої заяви.

Заявник оголошує заяву.

Суддя (до другої сторони): Будуть у вас якісь питання до заявника?

Уявімо, що немає.

Суддя: Ваше ставлення до заяви.

Представник банку, мабуть, встане та скаже: «Ми заперечуємо».

Суддя: Бажаєте висловитися на підтримку ваших заперечень?

Представник банку: Звичайно, бажаю. (І пояснює свої заперечення.)

Суддя: Чи будуть питання у заявника?

Припустимо, що ні.

Суддя: Суд оголошує про перехід до з'ясування обставин у справі і перевірки їх доказами. Отже, матеріали справи складаються з одного тому, 50 аркушів. Аркуш справи 1–3 — це ваша заява. Чи є необхідним досліджувати цю заяву?

Представник заявника: Ні, я її тільки що оголосив.

Суддя: Ви додали то-то-то. Є потреба досліджувати?

Сторона, якої це стосується: Звісно, це ж мої докази.

Суддя: Аркуш справи 4, постанова така-то. Оголошили.

Одна зі сторін: Ваша честь, прошу звернути увагу на якийсь доказ, ми вважаємо його недопустимим.

Суддя: Добре.

Досліджується доказ на предмет його допустимості.

Суддя: Суд ставить на обговорення питання про закінчення з'ясування обставин у справі та перевірки їх доказами і перехід до судових дебатів.

Чому суд повинен поставити на обговорення це питання? Бо, можливо, хтось вважає, що не треба завершувати, бо хтось з'ясував, що доказ не той додав чи не подав. Але припустимо, що сторони погоджуються перейти до дебатів.

Суддя: Суд без виходу до нарадчої кімнати постановив завершити з'ясування обставин справи і перейти до дебатів. (До представника податкової.) Вам надається слово в дебатах.

Представник податкової виступає.

Суддя (до представника банку): Вам надається слово в дебатах.

Представник банку виступає.

Суддя: Шановні, суд видаляється до нарадчої кімнати.

Суд пішов, прийняв у нарадчій кімнаті рішення. Дочекалися. Суд повертається та оголошується рішення» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Приблизно так відбувається розгляд простої типової справи. Навіть з цього уривку зрозуміло, що на будь-якому етапі сам розгляд може більшою чи меншою мірою ускладнитися.

Іронія цієї історії в тому, що у 2000-х роках, на початку правничої кар'єри судді, цитата якого використана вище, коли він ще був представником у суді, процес міг відбуватися зовсім інакше і міг нагадувати

неформальну розмову сторін із суддею та між собою. Звісно, що так було не повсюдно, але матимемо на увазі цей випадок для контрасту.

Судді, особливо молоде покоління суддів, дуже цінують процесуальну складову своєї роботи, адже **дотримання процесуальних формальностей дозволяє судді забезпечити максимальну неупередженість розгляду**. Дотримання правил судового процесу є роботою всіх учасників процесу, і від рівня поваги до них залежить якість правосуддя. Процес навіть може розглядатися як самоцінність, що можна проілюструвати наведеною суддею фразою адвоката після судового засідання, в якому було ухвалено рішення не на користь його клієнта: «Ваше рішення неправильне, але я дякую вам за те, що я вперше в своїй кар’єрі побував на справжньому судовому засіданні».

Власне, складність змістовного визначення справедливості *per se* спонукає до пошуку альтернативних поглядів на справедливість. І **ідея дотримання правил процесу коріниться саме в понятті процесуальної справедливості**. Процесуальна (або процедурна) справедливість ґрунтується на тезі про те, що для людей, які стикаються з державними органами (такими як, наприклад, суд) не таким важливим є результат, як те, як із ними поводяться¹³. І якщо процедура є справедливою, то і рішення є справедливим. Деякі з опитаних суддів використовують це поняття для опису ролі процесу у своїй діяльності — як, наприклад, показують міркування цього судді районного суду:

«По суті, якщо будуть дотримані ці гарантії, то, по ідеї, ми маємо вийти на цей кінцевий результат [справедливість]. Якщо будуть от всі ці складові: рівність, змагальність, відкритість, публічність, гласність, неупередженість, об’єктивність. Якщо їх не буде порушено, то ми маємо виходити на справедливе рішення. Тому що зрозуміло, що суддя не може гарантовано сказати, хто там перемає. Кожна сторона, коли програє, вона вважає, що рішення, мабуть, неправильне або несправедливе. Але якщо ми розуміємо, що гарантії порушено не було, була можливість подати своє заперечення, висловити свою думку, була можливість скористатися правовою допомогою, можливість оскаржити рішення,

13 Bradford, B. and Jackson, J. and Hough, Mike. 2017. Trust in justice. In: Uslaner, R. (ed.) *The Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Oxford, UK: Oxford University Press, p. 10.

суддя був неупереджений щодо кожної зі сторін, тобто він об'єктивно відносився, у нього немає ніяких переваг ні до кого — наряд чи можна казати, що рішення є несправедливим, ставити його під сумнів, скажімо» (Карпо, суддя районного суду).

Суттєві зміни до процесуальних кодексів були ухвалені під час судової реформи 2010–2012 років. Для певної кількості суддів старшого покоління такі зміни стали великим викликом, який вони долають з труднощами або взагалі не змогли подолати. У наступній цитаті суддя наводить, здавалося б, незначну деталь — заміну у процесі слів «підсудний» на «шановний», — але ця деталь маркує зміну філософії судового процесу та ролі судді в ньому.

«Як би обвинувачений до мене не звертався, буває таке, що ну просто обзивають, скажемо так. А я мушу казати “шановний”. Старшим колегам було трішки важко перейти з цього, знаєте, “підсудний”. А мені пощастило, тому що я прийшла, пару місяців попрацювала, і зразу був новий КПК, і я зразу вже йшла по-новому, мені було легше. Але все одно, знаєте, багато і суддів, і працівників правоохоронних органів все одно ще трошки мислять тими категоріями. Ну, минуле життя. Але перелаштовуються, перелаштовуються» (Вероніка, суддя районного суду міста Х).

Роль судді в судовому процесі. До згаданої вище реформи судді мали активну роль у процесі, яка полягала передусім у можливості суду самостійно збирати (витребувати) докази. Зараз роль судді дуже обмежена, що пов'язано якраз зі зміною філософії процесу. Тепер суддя — арбітр, сторони змагаються перед суддею. Тож принцип змагальності сторін вимагає від судді займати радше **пасивну позицію в питаннях пошуку правди (істини) в конкретній справі**. Так, витребування доказів судом можливе лише у випадках, коли у поданому відповідному клопотанні сторона довела, що вона не змогла отримати ці докази самостійно. Водночас суддя виконує **активну роль з точки зору забезпечення процедури**, відповідно до якої має проходити процес.

«Коли в нас була реформа, то розсуд суду намагалися обмежити, і сказали, що в нас є змагальність сторін, тому в нас професійні адвокати, які [наголошено] презюмувалося, що вони мають діяти добросовісно і представляти добросовісно позицію позивача

і відповідача. І обмежили суд в праві витребування доказів — це тільки за клопотанням сторони, тільки якщо я бачу, що сторона зловживає своїми правами чи обов'язками, я можу щось витребувати, але це дуже обмежено. Законодавець сказав: це для того, щоб не порушувати змагальність сторін, суд не може робити роботу за сторін, а має тільки бути арбітром, дивитися, хто краще змагається один з одним» (Аліна, суддя господарського суду).

Отже, **суддя працює з тим, що йому приносять у процес сторони**, тому від роботи сторін багато чого залежить. Сторони подають свої позови, відзиви, підкріплюють їх доказами, визначають, які докази їм не вдалося витребувати, відзначають наявність свідків тощо. Ознайомлення з цим усім і є тим, що судді називають **«готуватися» до розгляду справ**.

«Розумієте, так, які там особливості, тобто в чому спір полягає, якими доказами сторона обґрунтовує її? Тобто ти не можеш виходити на засідання і чути вперше інформацію і вникати в засідання, взагалі чого ми зібралися. Ти не можеш собі дозволити занурюватися в обставини, це передпідготовка — звичайно, сторони можуть, ну, вони озвучують свої позиції, але ти маєш розуміти, бути готовим, в чому спір [...]. [Н]еприпустимо, я б сказав, виходити неготовим, не знаючи, зараз про що справа і в чому її складність або в чому її предмет. Що потребує предмету твого вирішення. Це передпідготовка. Готовність до того, щоб далі її розглядати» (Карпо, суддя районного суду).

У кримінальному процесі процедура, крім того, вимагає від судді **бути «чистим аркушем»** перед безпосереднім розглядом справи. Це суттєво відрізняється від старого процесуального регулювання, коли суддя мав усі матеріали перед собою до початку засідання і міг сформулювати думку про справу ще до початку слухання. Ідея «чистого аркуша» доволі суперечлива на практиці, бо наявна система організації роботи суду далеко не завжди дозволяє її втілити. Знову ж таки, дотримання цієї вимоги залежить від роботи прокуратури та представника обвинуваченого. Так, зокрема, прокурор може подати докази разом з обвинувальним актом, а не представляти їх безпосередньо під час розгляду.

«Судовий процес відбувається по чітко визначених правилах: спочатку суддя отримує лише обвинувальний акт, в якому просто

коротко викладено, в чому особа обвинувачується, без посилання на будь-які докази, без будь-якої зайвої інформації або деталізації. Тому суддя перед процесом як “чистий аркуш”, він нічого не знає і нічого не може наперед сказати, ніякий висновок наперед зробити не може. Раніше, ще по старому кодексу, дійсно до судді надходили матеріали провадження в повному вигляді: з усіма доказами, з усіма допитами свідків, з усіма експертизами — і можна було подивитись ці матеріали і наперед для себе подумати, де саме можуть бути якісь проблемні питання, їх сформулювати для себе, сформулювати якийсь алгоритм дій по цьому провадженню, спрогнозувати, скільки воно може тривати, наскільки воно може бути складним. Зараз це зробити неможливо. Можливо, для тих, хто звик працювати по старих законах, це мінус (!), а для тих, хто хоче розібратись у справі, — це плюс» (Олена, суддя районного суду міста Х).

Доказова база справи є надзвичайно важливою. Якою б «чудовою» (логічною, послідовною) не була позиція сторін на словах, кожне сказане слово має підтверджуватися відповідними доказами. Окремо варто наголосити на **доказах у кримінальних справах**. У кримінальних провадженнях саме прокурор відповідальний за доведення провини. Якщо він не може надати переконливих доказів провини обвинуваченого, то суддя повинен, керуючись презумпцією невинуватості, виправдати його. У свою чергу, прокурор може не надати необхідних доказів через недопрацювання слідчих, яке часто виникає з огляду вже на їхнє велике навантаження та погану координаційну роботу команди прокурор-слідчий. Це також стосується і проблеми допустимості доказів, про яку ми згадували вище.

У справах щодо адміністративних правопорушень значний вплив мають дії поліцейських. Часто поліцейські надають сумнівні або просто неналежні (ті, що не стосуються конкретної справи) докази. Наприклад, щодо «сумнозвісної» статті 130 КУпАП (керування транспортним засобом у стані сп'яніння) суддя повинен встановити, чи мало місце правопорушення. Якщо доказом є запис, на якому «немає ні дати, ні часу, ні зображення людини», то в таких випадках «нічого не залишається, як закрити провадження» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Для збереження принципу змагальності судді також не надають порад сторонам з питань права і з питань доказів (які докази необхідно

подати). У цьому питанні також проглядається вимога справедливості. Винятки можуть бути в тих випадках, коли сторона не може собі дозволити адвоката. У таких випадках судді можуть питаннями натякнути стороні без адвоката про те, що необхідно подати певні додаткові докази або переформулювати свою позицію. Якщо ж сторони мають своїх представників, то в цьому випадку судді схильні займати більш жорстку позицію, і якщо адвокат або прокурор допускають певні помилки, то це їхня відповідальність.

Дещо інша ситуація в адміністративному судочинстві, оскільки принцип змагальності в адміністративних судах викривлений у сторону громадянина. Тут суддя має можливість самостійно витребувати докази та навіть вийти за межі позовних вимог, якщо громадянин їх не зовсім коректно сформулював.

Судовий процес — це не лише про суддю, це радше командна робота, навіть якщо це за своєю природою змагання. Чинні процесуальні кодекси ґрунтуються на простій презумпції про те, що всі учасники процеси мають добросовісно виконувати свою частину роботи.

А от саме **ухвалення рішення є відповідальністю винятково судді, в чому і проявляється його активна роль.** З одного боку, сторони представляють судді докази, які він оцінює, зокрема, оцінює їхню допустимість (чи можна їх враховувати при ухваленні рішення). З іншого боку, сторони надають судді свою інтерпретацію права. Принцип *jura novit curia* (лат. «суд знає закони») означає, що саме на суд покладена відповідальність **застосувати правильну норму права.** Тобто суд не вибирає між інтерпретаціями права, які приносять у засідання сторони, а фактично створює свою інтерпретацію права. Водночас суддя може погодитися і застосувати інтерпретацію права конкретної сторони, якщо вона є правильною в конкретній справі.

Ухвалення рішення відбувається безпосередньо після судових дебатів. Узяти перерву після оголошення початку судових дебатів не можна: суд повинен одразу ухвалити рішення після їх закінчення. Для цього суддя видаляється в нарадчу кімнату. Така вимога передбачена для того, щоб суддя не забув, про що саме була справа, а ще більш важливо, **пам'ятав свої враження від судових дебатів**¹⁴.

14 У випадку письмового провадження без виклику сторін судових дебатів немає, і суддя

Деякі судді у випадку серйозних сумнівів віддають перевагу відкладанню справи на більш ранніх етапах (до судових дебатів) і беруть перерву у розгляді — як, наприклад, ця суддя: «Інколи відкладаю справу, бо є потреба прийняти правильне рішення» (Ілона, суддя районного суду). Інші судді намагаються планувати свій робочий день так, щоб складні справи, в яких треба подумати над рішенням, відбувалися в кінці робочого дня, щоб за необхідності залишитися в нарадчій кімнаті на необхідну їм кількість часу. Це дозволяє запобігти перенесенню інших запланованих засідань. Це важливо, оскільки суддя не має права розглядати інші справи, якщо він чи вона знаходиться в нарадчій кімнаті. В одному випадку суддя перебувала в нарадчій кімнаті тиждень: «Якщо в мене була справа — шістдесят епізодів, то я пішла в нарадчу на тиждень, тому що, щоб ви розуміли, у мене вирок був на сорок дві сторінки дванадцятим шрифтом» (Вероніка, суддя районного суду міста Х).

Стратегія великою мірою залежить від того, чи планує суддя виносити одразу резолютивну та мотивувальну частини. У більшості випадків суддя оголошує лише резолютивну частину (тобто інформує учасників, хто виграв, а хто програв), а мотивація цього рішення прописується вже після. Для «відписування» рішень судді можуть визначати окремих день, щоб не переривати роботу над підготовкою рішення. На цьому етапі важлива також професійність помічника та рівень довіри до нього судді: чи може помічник написати якісний проєкт судового рішення.

Винесення спочатку резолютивної частини, а потім мотивувальної може мати доволі неочікувані наслідки. Зрідка, але трапляються ситуації, коли при написанні мотивувальної частини вже після ухвалення резолютивної частини суддя може прийти до протилежного висновку. В таких ситуаціях судді нічого не залишається, окрім як обґрунтовувати ухвалену резолютивну частину, навіть якщо це вже суперечить внутрішньому переконанню судді. У таких випадках судді покладають надію на апеляцію, яка зможе скасувати рішення. Можливо, саме тому деякі судді готують проєкти мотивувальної частини ще до виходу в нарадчу кімнату. Такі ситуації ставлять перед нами питання про навантаження, а також про можливість (і доцільність) створення такої моделі функціонування судів, коли мотиву-

перед винесенням рішення взаємодіє лише з документами і формує своє уявлення про позиції сторін через текстовий, а не усний медіум. Така форма роботи притаманна для окремих видів справ (простих, типових).

вальна частина могла би створюватися перед резолютивною. Це питання передусім стосується складних справ, про які ми писали вище, адже типові справи в основному вимагають і типового обґрунтування.

Судове рішення — це репрезентативний залишок судової практики, який стосується як її самообразу, так і погляду на неї зовні, це «обличчя» судді. Саме рішення судді формують його чи її репутацію. Втім, якість судового рішення не може оцінюватися з абстрактних позицій, завжди існує певне місце, з якого говорять про якість рішення. Те, як оцінюють якість рішення самі судді, в цьому ключі видається важливим, адже саме судова спільнота найбільше долучена до формування стандартів створення рішення.

Судове рішення складається з трьох частин: вступна, мотивувальна, резолютивна. Для сторони, яка перемогла в спорі, основною частиною буде резолютивна, яка містить, власне, результат розгляду, тоді як для іншої сторони більшою мірою важитиме мотивувальна частина, оскільки саме мотивація судді має переконати сторону в своїй неправоті або ж спонукати сторону до оскарження. Судді можуть оцінювати **якість свого рішення з позиції сторін**. У такому разі до судового рішення передусім висувається вимога бути зрозумілим і переконливим саме для сторін.

«Мистецтво судді — написати таке рішення, щоб обидві сторони були задоволені і вони його розуміли, навіть та сторона, що програла, вона розуміла, що це дійсно так. Це дуже складно зробити, я над цим розмірковував багато, але це мистецтво судді. Не кожного так задовільниш, звісно, але намагатися треба» (Сергій, суддя районного суду).

Інший варіант оцінки власного рішення полягає у **співставленні його з певними загальноприйнятими стандартами якісного рішення** у спільноті суддів (української та, ширше, міжнародної). Зрештою, оцінка якості власного рішення може ґрунтуватися на інших засадах, у тому числі на **уявленнях про очікування широкої громадськості** щодо рішення. **Структурні міркування** теж можуть мати місце, зокрема позиція судді «*чим менше напишеш, тим менше питань*», яку використала одна з респонденток для дещо занадто узагальненої характеристики уявлень суддів старшого покоління. Судді можуть зважати на всі означені позиції, але суб'єктивно сприймати щось як більш важливе.

Опитані судді розуміють ті проблеми, які існують у судовій системі з написанням рішення, і що далеко не всі рішення є зразком обґрунтованості. Один із суддів зазначив, що найбільш кричущими для нього є випадки, коли мотивувальна частина не впливає на резолютивну частину, тобто «можна змінити резолютивну частину, і нічого в рішенні не зміниться». Стиль написання судових рішень також може бути пов'язаний з поколінням, до якого належить суддя, на думку окремих респондентів.

Але сам **процес написання рішення судді можуть сприймати як творчість**, особливо якщо йдеться про складну або нову для судді справу.

«Навіть написання рішення в складній справі, в мене багато часу йде, це такий творчий процес. Хочеться його і доступною мовою, трішки відчуваєш себе письменником. А на прості рішення особливо свою енергію не витрачаєш» (Світлана, суддя адміністративного суду).

«Якщо виходить нормально все виписати, все зрозуміло, це приємно, це результат. Це результат праці, як будь-якому працівнику. Певним чином, це творча робота, тому що треба виписати оце, створити новий документ. Ну, в плані виконаної роботи таке задоволення є» (Олександр, суддя Вищого антикорупційного суду).

Підсумовуючи, процес сам по собі є цінністю, адже дотримання процедур є передумовою справедливого рішення. Рішення має бути справедливим не лише щодо власного змісту, а і щодо способу, в який його було ухвалено.

Суддя в процесі займає пасивну роль і є арбітром для сторін, а це, в свою чергу, означає, що втручання суду в більшості випадків можливе лише з метою дотримання процедур, тоді як змістовна частина (доказування, обґрунтування) лягає на сторони процесу. Це, в свою чергу, піднімає питання про відповідальність у справі утвердження справедливості представників інших правничих професій.

Ухвалення рішення та його обґрунтування (зокрема й у сенсі застосування правильної норми права) судді можуть розглядати як найвищу точку напруги, кульмінацію всього процесу. Саме в цей момент справедливість набуває свого змістовного наповнення.

ІІе. Судді про публічну дискусію

Судді доволі добре поінформовані про дискусію у суспільстві щодо судової влади та спроб її реформування. Центральне місце у ній посідає тема недовіри до судового корпусу, для якої умовно можна виділити три основні чинники, що тісно переплітаються між собою: вплив медіа, надмірна заполітизованість судової реформи та структурні фактори. Саме ці чинники, на думку суддів, формують спосіб, у який суспільство говорить про їхню професію в Україні.

По-перше, ЗМІ є основним джерелом інформації про діяльність українських суддів¹¹. Переважно негативне висвітлення роботи системи правосуддя у медіа викликає зневіру, а подекуди навіть певний розпач серед суддів¹⁵. Водночас судді демонстрували готовність співпрацювати з медіа та бути більш відкритими. Судді також наводили конкретні приклади, коли така співпраця вдавалася.

По-друге, вплив окремих політиків, в уявленні респондентів, часто підважує незалежну роботу суддів і ще більше поглиблює недовіру до них. «Судова реформа» у заявах політичних гравців стала мейнстрімною тезою, що дозволяє наростити рейтинг, однак сама по собі поява теми правосуддя у пріоритетах політичного порядку денного стимулювала радше невинновдані очікування в суспільстві та не додала системності роботі самих судів. Тоді як у меседжах політиків тема трансформації судової системи звучить зазвичай у контексті (не)добросовісності та (не)корумпованості суддів, змістовне наповнення комплексних змін у системі правосуддя повинно охоплювати значно ширший спектр питань. Водночас такий спрощений фокус призвів до того, що в останні роки постійні зміни та реформи стали, по суті, складовою повсякдення українського судді.

По-третє, на довіру до суду впливають структурні фактори, що не підвладні безпосередньому контролю самих суддів, як-от недофінансування апаратів, навантаження, кадровий голод. Значною мірою якість правосуддя також залежить від прокуратури й адвокатури та їхньої ролі у судовому процесі.

¹⁵ Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, «Ставлення громадян України до судової системи», <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-sudovoi-systemy>.

Також важливо зазначити, що респондентки та респонденти загалом були схильні визнавати недоліки своїх колег, у тому числі наявність недобросовісних і навіть корумпованих суддів у системі. Однак, на їхню думку, окремі випадки не мають підмінити собою судження про судовий корпус у цілому.

Більшість проінтерв'юваних нами суддів відштовхувалися саме від того, що медіа мають визначальну роль у формуванні публічної дискусії про судову гілку влади. Так, респондентки висловлювали думку, що недовіра стала певним трендом, який деякі ЗМІ використовують, продукуючи негативні матеріали заради «хайпу» і збільшення переглядів. Також зазначалося, що преса й телебачення часто висвітлюють роботу суддів у незбалансований спосіб. Водночас, на думку наших респондентів, у судовій системі за останні роки відбулося багато зрушень, а рівень довіри до судової влади насправді не є настільки критично низьким.

Як основний контраргумент судді наводили приклад соціологічних опитувань, які розрізняють учасників із досвідом судових процесів і тих, хто безпосередньо не стикався із судовою системою в принципі:

«Як показують дослідження, ті люди, які коли-небудь стикались із судовою системою, більшою мірою довіряють суду. Значно більшою мірою, ніж ті, хто з судами ніколи не мали жодної справи. Про що це каже? Про те, що люди, які ніколи не мали справи з судами, вони формують свою думку виключно з того, що бачать по телевізору. А по телевізору це популярний тренд — говорити про масову недовіру» (Михайло, суддя Верховного Суду).

«Звичайно, це гіперболізовано дуже, тому що таке враження, якщо почитати нашу пресу і якісь там опитування громадськості, таке враження, що суди тільки і займаються тим, що, за попередньої змови з прокурорами і слідчими, садять невинних і випускають винних. І нічого хорошого не відбувається, тільки навпаки все. Посадиш — поганий, не посадиш — поганий, затримаєш — поганий, не затримаєш — поганий» (Марина, суддя районного суду міста Х).

Іншим повторюваним меседжем можна назвати роздратування через ототожнення всієї судової системи з окремими її представниками. Судді не заперечували і навіть погоджувалися з тим, що у їхній професійній

спільноті є недоброчесні представники з заплямованою репутацією. Однак, на їхню думку, не варто судити про весь судовий корпус виключно за найбільш скомпрометованими іменами. Мабуть, найбільш прямолінійно про це сказала суддя невеликого районного суду, котра здобула посаду за результатами відкритого конкурсу:

«Дратує цькування громадськими активістами, зі сторони владних органів, намагання постійно судову владу вкусити, вщипнути. Це викликає таке почуття внутрішньої несправедливості, коли ти з шаленим навантаженням, зі скаженим просто, не покладаючи рук працюєш і намагаєшся, і переживаєш, а потім тебе поливають брудом з усіх сторін, бо є якісь плівки судді Вовка, якого я взагалі не знаю і ніколи в житті не бачила. А до чого тут я? Але судді всі погані, називається. Це дуже дратує» (Ілона, суддя районного суду).

Почасти судді згадували надмірну заполітизованість судової реформи. Ця тема стала популярною і зручною для політичного піару. Як приклад респонденти наводили різноманітні ток-шоу, де запрошеними гостями є політики, відомі експерти й активісти, але не самі судді. Як наслідок:

«Немає іншого голосу, який міг би запитати: а чи є успіхи в реформі? А давайте ці успіхи розвивати? А якщо їх нема, то значить той, хто їх планував, не впорався. Може, нам треба інакше реформувати?» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Понад те, увага з боку політиків і широкої громадськості до окремих справ, де однією зі сторін є відома особа, нерідко стає додатковим фактором тиску на суддів. Одна з наших респонденток вела таку справу:

«... в цей процес одразу почали втручатися депутати. Вони розуміли, що вони програють суд, вони почали маніпулювати і залучати ЗМІ, які на них працюють. Конкретні ЗМІ натравили, щоб вони були їхнім рупором [...] Я ще не почала цю справу слухати, то почався в пресі такий бруд. Спершу була стаття, що я так швидко відкрила провадження у справі. Я ж всі справи відкриваю на наступний день, в принципі, нічого такого. Вони вже з цього щось надумали. Я рік мучилася з цією справою. Сторони не давали слухати. Замість того, щоб слухати, мене засипають клопотаннями, відводами з абсолютно надуманих причин. Закінчилося тим,

що я майже вже дослухала ту справу, але коли народний депутат з трибуни сказав [яким буде рішення] — я взяла відвід. Я написала про тиск на мене у ВРП та в прокуратуру і взяла відвід, обґрунтовуючи це тим, що якщо я задовільню позов, то скажуть, що я взяла гроші, а якщо я відмовлюся, то скажуть, що я злякалася народного депутата. Мене в такі рамки загнали, що я здалася і не дослухала справу, але це було несправедливо все» (Світлана, суддя адміністративного суду).

Водночас учасники дослідження вдавалися також до більш нюансованих міркувань щодо суспільної критики, прогнозуючи можливі довготривалі ефекти та шкоду від розповсюдженого негативу щодо системи українського правосуддя в цілому:

«На жаль, останнім часом вони [медіа] не задумувались над тим, яку шкоду може принести суспільству в цілому упереджена оцінка суддівської діяльності в принципі. Оскільки це призводить до того, що люди перестають довіряти судовій системі в принципі. І кожен з них [людей], який виходить з засідання, якщо він програв справу, то зі своєї свідомості він “витягує” слова, які він бачив по телебаченню: про те, що всі судді корумповані чи заангажовані, чи якісь інші фактори вплинули на суддю, окрім тих обставин, які розглядаються у справі. Навіть коли такий програш зумовлений виключно юридичними підставами, виключно фактичними обставинами в цьому провадженні. І людина з цим не погоджується, оскільки вона має вже у своїй підсвідомості тезу про те, що якщо ви програли, то це не тому, що ви погано підготувалися або ваша правова позиція є слабкою, а: “Хтось в цьому винен!”» (Карпо, суддя районного суду).

Подібні думки повторювались у наших інтерв'ю досить часто. Судді зазначали, що це створює постійний негативний фон, який впливає на їхню роботу. Як наслідок, загальна недовіра, яку можна також назвати «абстрактною», підважує повагу до судових рішень як таких. Власне, судді говорили й про доволі низьку повагу до суду, ілюструючи це, зокрема, тим, що на практиці в Україні не притягують до відповідальності за образу судді. Одна з респонденток, наприклад, зазначила, що в українського судді взагалі не так багато засобів для самозахисту, коли вони безпосередньо потрапляють під цькування у соцмережах. За її словами,

ОКРУЖНИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ СУД міста Києва

відповісти на адресні образи в Інтернеті публічно їй не дозволяє Кодекс суддівської етики та її внутрішня честь.

Проінтерв'ювані в межах дослідження судді неодноразово вдавалися до саморефлексій, у яких зізнавалися, що публічна дискусія для них особисто є емоційно виснажливою, аж до вигорання і психологічної напруги:

«Може розстроювати [...] дискредитація певних засобів масової інформації судової професії як такої, нерозуміння її значення, знецінення постійне [...]. Треба персонально розглядати, але воно набуває загально негативного забарвлення, і ти є частиною цієї спільноти, й негативне ставлення до всіх представників цієї спільноти тебе інколи фруструє, нівелює, що ти не можеш повпливати на ці процеси...» (Карпо, суддя районного суду).

Принаймні декілька суддів зізнавалися, що суспільний негатив, який ллється на них з засобів масової інформації, змушував бодай раз задуматися про звільнення. Це піднімає питання про те, що критика, коли вона здійснюється узагальнено та лише на підставі професійної приналежності, може зменшувати бажання обирати цей кар'єрний шлях і залишатися частиною цеху. Парадоксально, але у такий спосіб медіа можуть шкодити розбудові дієвої системи правосуддя в Україні. Так, інша суддя, що поєднує основну роботу з науковою діяльністю і викладає в університеті, доволі болісно розповідала про своїх студентів-юристів, котрі вже на першому році навчання упереджено ставляться до судової влади, хоча досі ніколи не стикалися з нею, бо формують свою думку виключно на підставі того, що прочитали у пресі та соцмережах. Вона побоюється, що найкращі з них не захочуть стати суддями, тому що бути суддею в Україні загалом стає непопулярним.

Проте деякі судді все ж говорили достатньо іронічно про те, як їх висвітлюють у медіа:

«Ну, знаєте, ми між собою шуткуємо, що якщо отак от вірити заголовкам, а не читати статті, то сам скоро повіриш в те, що ці судді, що собі дозволяють, і як вони там працюють. Що їх, я не знаю, якнайменше треба всіх звільнити, а якнайгірше — розстріляти. Це ж, знову ж таки, там, медіа, вони якщо, ну, заголовок має бути якимось кричущим і так далі. Ну, нормально реагуємо, так, іноді можемо щось там сказати, боже, ну такий заголовок, прочитаєш, що у статті все не так. Але найголовніше заголовок такий [кричущий] написати» (Анна, суддя міськрайонного суду).

Водночас траплялися думки, що саме активна критика системи дозволила виявити реальні проблеми судової влади. Наприклад, один із наших респондентів назвав публічний дискурс довкола суддів цілком закономірним:

«Дискусія є абсолютно логічним наслідком становлення судової системи. Чи поділяю я цю дискусію? Можливо, я вас здивую. Так. Тому що будь-яка людина, якщо вона не державний службовець, має право дозволяти собі перебільшення» (Остап, суддя міськрайонного суду).

Той самий суддя вважає, що ситуацію спричинив насамперед інформаційний вакуум з боку суддівського корпусу. У його професійному досвіді було чимало спроб підняти це питання, зокрема на З'їзді суддів, аби суддівська спільнота була більш активно представлена в медіа. На практиці реалізація такої ініціативи виявилася ресурсозатратною. Іншими словами, основною перешкодою до її втілення став брак коштів. Наприклад, відповідно до Положення про відділ комунікаційної діяльності (прес-офіс Вищої ради правосуддя), на відділ комунікаційної діяльності (прес-офіс Вищої ради правосуддя) покладено функції Прес-центру судової влади України й адміністрування сторінки Прес-центру на порталі «Судова влада України». Водночас установа не має необхідного бюджету й інструментів виконувати свої функції дієво. Крім того, проблемою також є кон'юнктура самих медіа, про що говорить інший суддя:

«Ми одразу казали, що це [інститут суддів-спікерів] не буде ефективно [працювати], адже у нас люди формують свою думку в першу чергу через телебачення, а телебачення у нас знаходиться в Києві. Яким чином судді-спікери з [маленького міста якоїсь там області] потрапити в телебачення в Києві? Ми розуміємо, що телеканали хочуть топів. Їм нецікавий суддя [маленького міста якоїсь там області]¹⁶. Просто нецікавий, при всій повазі» (Артем, суддя міськрайонного суду).

Скепсис щодо суддів-спікерів не був поодиноким рефлексією серед наших респондентів, які ставили під питання доцільність та ефективність такої посади. Водночас у питаннях співпраці з медіа декілька суддів зазначили, що вони натепер намагаються бути більш відкритими і прагнуть більше спілкуватися — як з журналістами, так і з активістами, — впроваджуючи нові стандарти комунікації. Однією з ілюстрацій, коли така взаємодія може давати результати, може слугувати історія судді, котра була спікеркою у своєму суді:

«Коли вони [медіа] там приходили, коли були прес-конференції або просто неформальні зустрічі, я їм завжди казала, шановні, таке прохання, не пишть такий заголовок: “Вбивцю засуджено”,

16 Назву населеного пункту та області ми прибрали навмисно, щоб запобігти деанонізації судді.

коли у статті йдеться, наприклад, про те, що, там, особа вчинила дорожньо-транспортну пригоду, внаслідок якої помер потерпілий. Це не може бути вбивця. Деякі, звісно, журналісти до цього прислухалися. У нас просто були нормально побудовані стосунки з місцевими медіа, що вони прислухалися, намагалися більш, як то кажуть, подати інформацію так, як я роз'яснювала. Просто і без всяких оцих перебільшень» (Анна, суддя міськрайонного суду).

Налагодження взаємодії та комунікації між суддями і медіа непросте, але важливе завдання. Наші респонденти згадували, що для втілення цього можна почати з якісних змін у комунікації у самій спільноті суддів. Такі приклади якнайкраще ілюструють той факт, що професійне середовище та самоорганізація суддівського корпусу можуть у перспективі стати рушієм позитивних змін у системі.

«Взагалі, потрібно вводити нові стандарти комунікації не лише з суспільством, з медіа і так далі. Потрібна і більш активна комунікація всередині самої судової системи, між суддями, між суддями першої апеляційної і касаційної інстанції з метою розуміння тих процесів, які відбуваються, з метою, знову ж таки, формування оцієї судової практики, для того, щоб коли велика палата змінює якийсь підхід, який існував декілька років, щоб це не було абсолютною якоюсь новиною для суддів інших інстанцій» (Кирило, суддя Верховного Суду).

Рефлексуючи про публічну дискусію щодо української системи правосуддя, самі судді наводять причинно-наслідкові зв'язки, коли недовіра до судової влади може бути спричинена факторами, які безпосередньо не є підвладними працівникам Феміди. Як приклад, респонденти говорили про недофінансування апаратів суду та брак кадрів. Показовим у цьому сенсі є міркування іншого судді Верховного Суду:

«Я думаю, що суди вживають заходів, але не все від них залежить. В тому числі з огляду на проблеми кадрового голоду — як серед суддів, так і серед апарату. Можливо, десь є випадки, коли апарат в судах нижчого рівня поводить не дуже чесно, але, знову ж таки, якість апарату залежить від фінансових факторів. Чим краще фінансування, тим краще буде мотивований апарат для того, щоб триматися за свою роботу та, відповідно, поводитися чесно.

Це дуже велика сукупність факторів. Тому я думаю, що тренд на негативне ставлення — він об’єктивно існує, але, резюмуючи, він залежить від тих трендів, які задають політики і засоби масової інформації. Тобто якщо б вони змінили ці меседжі, які вони доносять до суспільства, очевидно, ситуація покращилася б значною мірою» (Михайло, суддя Верховного Суду).

Одразу декілька суддів висловили думку про те, що довіра до судової влади корелює з показниками довіри до інших державних інституцій, тобто проблема значно глибша, ніж вади лише однієї із трьох гілок влади. На думку наших респондентів, судді є дзеркалом суспільства, в якому вони живуть:

«Щодо довіри, я завжди теж задаю питання опонентам: а наскільки, ви вважаєте, судова система прогнила? Вона настільки гнила, наскільки гниле наше суспільство. Вона — частина нашого суспільства і сформована ним. Всі ходили в одні інститути, хрестили дітей, і хтось став суддею, хтось міліціонером, хтось лікарем. Лікар бере хабарі, вчитель бере хабарі, суддя бере хабарі. Це дзеркальне відображення нашого суспільства українського» (Сергій, суддя районного суду)

«Я думаю, що низький рівень довіри до суду є паралельно з не дуже високим рівнем довіри, в принципі, до всіх владних інститутів. Думаю, що він не є нижчим або десь плюс мінус. В деяких випадках цим маніпулюють поняттям. В принципі, у нас в суді достатньо велика кількість справ по корупції, саме де обвинуваченими є саме судді. Слід визнати, що цих випадків вистачає, корупції в судовій системі. Звісно, що треба, дуже мені хотілося як громадянину, щоб не було випадків корупції в судовій системі» (Олександр, суддя Вищого антикорупційного суду).

Підсумовуючи, з нашої перспективи видається, що судді можуть і хочуть привнести у суспільне обговорення теми власний голос, спертий на професійний досвід.

«Як тільки цей тренд [щодо недовіри] в культурі політичній зміниться, якщо політики зрозуміють, що довіра до судової системи — це одна з основ до діяльності правової демократичної

держави, і треба формувати в людей культуру довіри до судової системи. Відповідно, замість того, щоб критикувати все підряд, ставитись з повагою до судової системи, цей тренд можна змінити кардинально. До того часу, очевидно, ми маємо спиратися скоріше не на думку людей, які ніколи не мали досвіду спілкування з судовою системою, особистого досвіду. А на думку людей, які мали такий досвід. Хоча і тут, очевидно, ця думка може формуватися під впливом факторів, на які не впливає сама судова система зсередини» (Михайло, суддя Верховного Суду).

III. ПОВНОМАСШТАБНА ВІЙНА

IIIa. Складнощі з евакуацією та вплив повномасштабного вторгнення на кадровий голод

Повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року загостило й оприявило багато наявних проблем судової системи. Однією з таких проблем є згаданий кадровий дефіцит серед суддів і працівників апарату суду. Відповідно до даних Ради суддів України та Державної судової адміністрації (ДСА), на липень 2022 року до лав ЗСУ були мобілізовані 54 судді та 229 працівників апарату суду і працівників ДСА. Добровільно до Територіальної оборони вступили 33 судді та 49 працівників апарату суду і ДСА¹⁷. Крім того, певна частка суддів не змогли або не захотіли виїхати з тимчасово окупованих територій. За словами голови Верховного Суду України, на червень 2022 року 420 суддів подали заяви про переведення їх з окупованих територій або територій, де на момент подання заяви велись активні бойові дії. Станом на червень 2022 року було винесено 221 розпорядження про переведення суддів¹⁸. Деякі заяви про переведення не задовольнили, адже на момент їх розгляду бойові дії на території вже припинялися, і судді могли повернутися назад і продовжити роботу. Проте це стосувалося в основному Харківської та Чернігівської областей.

17 Судово-юридична газета, «Скільки суддів, працівників апаратів судів та ДСА захищають Батьківщину зі зброєю в руках, оновлена інформація», <https://sud.ua/uk/news/publication/244467-skilki-suddiv-pratsivnikiv-aparativ-sudiv-ta-dsa-zakhischayut-batkivschinu-zi-zbroeyu-v-rukakh-ovovlana-informatsiya>.

18 Pravo UA, «Війна є тією надзвичайною ситуацією, що примучила наших суддів працювати по-іншому» — голова Верховного Суду Всеволод Князєв», <https://pravo.ua/viina-ie-tiiei-nadzvychnoiu-sytuatsiiei-shcho-prymusyla-nashykh-suddiv-pratsiuvaty-po-inshomu-holova-verkhovnoho-sudu-vsevolod-kniaziev/>.

Як ми згадували раніше, такі переведення суддів з тимчасово окупованих територій і територій, де ведуться активні бойові дії, у спокійніші регіони принаймні частково допомагали вирішити проблему кадрового голоду серед суддів (див. розділ «Навантаження»). Та слід пам'ятати, що це переведення є тимчасовим і не вирішує причини, через які існує кадровий голод у судовій системі:

«Зараз голова Верховного Суду своїми розпорядженнями тимчасово відряджає суддів з тимчасово окупованих територій в інші регіони і це дозволяє — оскільки і справи були передані в різні суди по різних територіях України — вирішити питання кадрового голоду. Вже давно не проводяться конкурси, люди йдуть у відставки, і кадровий голод останніми місяцями збільшувався, і переведення суддів з тимчасово окупованих територій до працюючих судів дозволяє забезпечити роботу цих суддів, а також частково вирішити кадровий голод. Тимчасово, принаймні, вирішити проблему кадрового голоду в цих судах» (Михайло, суддя Верховного Суду).

За словами голови Верховного Суду України, на березень 2022 року через вторгнення росії на територію України не працювали 119 судів. 47 із них не працювали через те, що були розташовані на непідконтрольній території. Решта судів не працювали через те, що знаходилися на територіях, де відбувались активні бойові дії. Деякі судді, які працювали у судах на сході, півночі та півдні країни, не змогли або не захотіли виїхати з непідконтрольної території. Суддям було небезпечно виїжджати з окупованих росією територій через те, що відомі випадки, коли російські війська розстрілювали суддів, якщо дізнавалися, ким людина працювала до окупації, адже судді є представниками української влади. Голова Верховного Суду України у своєму інтерв'ю «Суспільному» навів приклад судді з Чернігівського апеляційного суду, яка намагалася виїхати з окупованої території. Після того, як окупанти дізналися, що перед ними суддя, вони розстріляли машину, в якій вона їхала разом зі своєю родиною. На жаль, [сама суддя загинула](#).

Кілька наших респондентів і респонденток були суддями-переселенцями. Деякі виїхали у 2014 році, деякі — після 24 лютого 2022 року. Хоча більшість намагалися виїхати ще до того, як їхнє місто окупує, принаймні одній нашій респондентці довелося виїжджати у 2014 році вже

з окупованого міста, побоюючись за своє життя. Суддя розповіла, що не виїхала на самому початку окупаційних дій росії, бо не хотіла кидати свою роботу та свої справи. З іншого боку, у неї були побоювання, що якщо вона не поїде й залишиться, це витлумачать як колабораціонізм. За словами судді, вона

«працювала, поки була можливість працювати [...]. І коли вже почали з'являтися новини, що десь [окупанти] прийшли в суд, десь щось спалили, тоді я вже зрозуміла, що хоч і немає команди, але це вже взагалі не варіант, тому що я потім взагалі не виїду ніяк. Плюс ще значний такий фактор був, що у нас взагалі пропав зв'язок, пропав Інтернет і не можна було рішення скидати в базу. Тобто сенсу вже сидіти на роботі не було ніякого. І так я поїхала» (Марина, суддя-переселенка).

Суддя додала, що вивезла з окупованих територій свій нагрудний знак і присягу, бо не хотіла їх лишати. Вона розповідала, що було дуже страшно виїжджати, адже якби хтось на блокпостах, через які вона проїжджала, дізнався, що вона суддя, її би вбили: «[Я] їхала автобусом, маршруточкою, туди заходили всякі люди, запитували, чи є судді, прокурори. Якщо хтось когось зливав, знімали з автобусів...»

В оповідях і суддів, які виїжджали у 2014 році, і тих, хто виїжджав уже після 24 лютого, спільною темою був брак будь-яких інструкцій і порад з боку держави щодо того, як і куди евакуюватися суддям, працівникам апарату й куди і як вивозити справи. Особливо гостро ця проблема постала для суддів тих судів, які до 24 лютого працювали зі справами, що містили державну таємницю, та виносили вироки колаборантам. Наприклад, суддя, який виїхав зі сходу України, поділився такими міркуваннями:

«Війна ця, яка є продовженням того, що почалось в 2014 році, показала, що належних висновків держава не зробила. Я маю на увазі, що на нашу думку, на думку суддівської спільноти, держава виявилась не готовою до того, що сталось. Якщо йдеться про евакуацію, то, на нашу думку, було б правильним, якби були заздалегідь визначені конкретні органи, конкретні люди, які повинні відповідати за виконання конкретних завдань при евакуації. Якщо йдеться про суди, то я маю на увазі навіть не питання евакуації суддів і працівників суду, я маю на увазі в першу чергу те,

що хвилює людей, — це їхні справи. З приводу суддів, у нас не визначено взагалі, як бути, якщо треба терміново саме зараз евакуююватись. І також незрозуміло, що робити зі справами, хто їх забирає, куди їх забирають, у чому їх транспортують...» (Артем, суддя-переселенець).

За словами цього судді, у їхньому суді питання про припинення роботи суду та подальші дії було терміново вирішено зборами суду. Судді не могли довго чекати, чи надійдуть хоча б якісь рекомендації від держави, бо їхній суд знаходився дуже близько до лінії фронту й на той час окупаційні війська просувались дуже швидко та була небезпека захоплення їхнього міста з дня на день:

«В першу чергу збори суду вирішили питання про припинення роботи, оскільки ми розуміли, що нам треба це робити, бо ми знаходились у безпосередній близькості до військових дій, безпосередньо відбувалася агресія, безпосередньо йшло захоплення міст, причому великими темпами, і ми розуміли, що ми — ті люди, які постановляли вироки і позбавляли свободи тих, хто зараз іде сюди вбивати. Тому колектив прийняв таке рішення, і після цього були певні питання, оскільки це, в тому числі, стосується інформації, яка охороняється законом, яку треба зберегти в таємниці. Питання щодо справ вирішувалося тими, хто за це відповідає» (Артем, суддя-переселенець).

За словами голови Верховного Суду, всі судові матеріали, що містять державну таємницю, мали бути знищені. Наскільки йому відомо, «всі голови судів виконали вимоги закону ще до захоплення відповідних судів окупантами». Суддя, яка евакуювалася з Запорізької області, поділилася згадками про те, як працював суд, коли очікувалося, що місто вже з дня на день можуть захопити окупанти:

«Ми спочатку не розуміли, що нам робити і як ми будемо далі працювати. Ми мали велике навантаження, багато справ, де особи в нас тримаються під вартою. Тому до того моменту, поки ми припинили свою діяльність, ми виходили на роботу декілька днів і розглядали — це на початку березня — розглядали ці невідкладні справи, які ми мали розглянути. В основному це були запобіжні заходи. А потім вже припинили роботу, були, відповідно, роз'яснення, ми

припинили роботу... [Потім я] обрала суд і була відряджена. Наразі на невизначений термін, до усунення обставин, які викликали таке відрядження» (Марина, суддя-переселенка).

Тезу про брак чітких інструкцій від держави 24 лютого щодо евакуації персоналу та справ повторили багато суддів. Вони були дуже стурбовані тим, що в разі захоплення міста чи регіону окупантами ті отримають доступ до справ і що немає розпоряджень від держави щодо того, куди, яким чином і чиїми силами евакуювати судовий архів. На жаль, через швидке захоплення територій, особливо на сході та півдні, деякі суди не встигли вивезти справи¹⁹. Слід зазначити, що досі є частка суддів, які не встигли виїхати з окупованих територій або яких не випустила окупаційна влада і які, на жаль, досі перебувають у російському полоні. Доля частини з цих суддів невідома.

IIIb. Повномасштабна війна та інфраструктура

За даними «Судово-юридичної газети», станом на кінець вересня 2022 року від бойових дій на території України «89 приміщень, у яких розміщувалися 85 судових установ, зазнали пошкоджень. Деякі — до повного руйнування та розкрадання майна»²⁰. Наприклад, дуже сильних пошкоджень зазнав Харківський апеляційний суд, який розташовується у будівлі, що є архітектурною пам'яткою, і який був відреставрований незадовго до початку повномасштабного вторгнення. Будівлю ж Бородянського міського суду було повністю знищено²¹. Іншими словами, через війну та бойові дії і так незадовільна ситуація з інфраструктурою погіршилася ще більше.

19 Pravo UA, «Війна є тією надзвичайною ситуацією, що примусила наших суддів працювати по-іншому» — голова Верховного Суду Всеволод Князєв», <https://pravo.ua/viina-ie-tiiei-nadzvychnoiu-sytuatsiiei-shcho-prymusyla-nashykh-suddiv-pratsiuvaty-po-inshomu-holova-verkhovnoho-sudu-vsevolod-kniaziev/>.

20 Судово-юридична газета, «Приміщення судів України у часи війни: які постраждали найбільше, фото», <https://sud.ua/uk/news/photo/250322-primischennya-sudiv-ukrayini-u-chasi-viyni-yaki-postrazhdali-naybilshe-foto>.

21 Суспільне, «Як працює судова система під час війни. Інтерв'ю із головою Верховного Суду», <https://suspilne.media/220869-ak-pracue-sudova-sistema-pid-cas-vijni-intervu-iz-golovou-verhovnogo-sudu/>.

У судах, які знаходилися на підконтрольній території, часто було необхідно забити чи заклеїти вікна або ж закласти їх мішками з піском. За словами судді одного з районних судів міста-мільйонника, ніяких коштів на це виділено не було, і працівникам суду довелось організовувати неформальну касу для того, щоб зібрати необхідні кошти, аби забити вікна. Суддя розповіла, що мішки з піском вони попросили купити охоронців, просто давши їм зібрані серед суддів гроші.

Як було згадано вище, деякі справи судді не встигли вивезти з окупованих територій. На жаль, така ситуація сильно вплинула на темпи розгляду справ. За словами голови Верховного Суду України, в таких випадках Україна спирається на досвід, який вона отримала після 2014 року. Він навів приклад, що для розгляду кримінальних справ у апеляційному та касаційному порядку потрібно отримати матеріали від окупантів. Для цього Верховний Суд звертався до міжнародних гуманітарних організацій, які через свої канали зв'язувалися з окупантами та допомагали передати хоча б частину матеріалів для розгляду²². Проте темпи розгляду справ іноді знижувалися через те, що на окупованих територіях могли залишитися відповідачі та позивачі. Або ж позивачі чи відповідачі могли мобілізуватись у ТрО чи ЗСУ. Через те, що відповідачі можуть знаходитися на окупованій території або у лавах ТрО чи ЗСУ, виникає проблема з тим, щоб їх повідомити про відкриття справи. Для таких випадків було прийнято рішення розміщувати виклики та повідомлення на сайті судової влади. Верховний Суд, проте, радить відкласти розгляд справи у разі, якщо виникають проблеми з повідомленням іншої сторони²³. Відповідно, розгляд багатьох справ суддям доводиться відкладати з об'єктивних причин. Судді намагаються зараз пріоритезувати кримінальні справи, коли потрібно вирішувати питання, наприклад, про взяття людини під варту, продовження тримання під вартою, зміну запобіжного заходу тощо²⁴. Також

22 Pravo UA, «Війна є тією надзвичайною ситуацією, що примучила наших суддів працювати по-іншому» — голова Верховного Суду Всеволод Князєв», <https://pravo.ua/viina-ie-tieiu-nadzvychnoiu-sytuatsiieiu-shcho-prymusyla-nashykh-suddiv-pratsiuvaty-po-inshomu-holovaverkhovnoho-sudu-vsevolod-kniaziev/>.

23 Юридична газета, «Війна як новий виклик для системи правосуддя», <https://yur-gazeta.com/golovna/viy-na-yak-noviy-viklik-dlya-sistemi-pravosuddya.html>.

24 Юридична газета, «Судові засідання в умовах війни. Які справи розглядають та в якому порядку», <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sudovi-zasidannya-v-umovah-viyni-yaki-spravi-rozglyadayut-ta-v-yakomu-poryadku-.html>.

судді намагаються пошвидше розглянути справи, пов'язані з діяльністю військових адміністрацій²⁵.

Іншим фактором, що впливає на роботу суду та сповільнення темпів розгляду справ, є постійні повітряні тривоги. За словами респондентів, суди не розглядають справи під час тривоги, бо право на життя перевищує право на справедливий суд. Відповідно, позивачі, відповідачі, обвинувачені, свідки тощо навіть не можуть потрапити у приміщення суду під час тривоги — вимагається, щоб усі учасники процесу, судді та працівники апарату пройшли в укриття. Деяким суддям, проте, пощастило більше: вони можуть проводити засідання під час тривоги, бо в будівлі є судовий зал у підвальному приміщенні, який можна використати як укриття. Але таке є радше винятком, ніж правилом. На жаль, іноді тривоги можуть тривати не одну годину, що значно ускладнює й уповільнює і без того завантажених суддів.

Деякі суди стикнулися з проблемою вимкнення світла. Якщо у певних судах у західній частині країни ситуація зі світлом більш-менш стабільна (вимкнення або за графіком, або у деяких випадках взагалі не відбуваються), то суддям, які працюють у Києві та Київській області, наприклад, значно складніше. Судді, які працюють у регіонах, де часто вимикають світло, змушені працювати при свічках. За даними «Судово-юридичної газети», деякі суди самостійно купили генератори, щоб забезпечити безперебійну роботу суду навіть за браку централізованого електропостачання²⁶. Нагадаємо, що судові засідання, на жаль, неможливо провести без електроенергії. Більше того, без підключення до інтернету судді не можуть завантажити в базу ухвалені постанови та рішення.

25 Суспільне, «Суддям небезпечно виїжджати гуманітарними коридорами» — правосуддя в Україні під час війни», <https://suspilne.media/222932-suddam-nebezpecno-viizdzati-gumanitarnimi-koridorami-pravosudda-v-ukraini-pid-cas-vijni/>.

26 Судово-юридична газета, «Правосуддя без світла: чи віднесуть суди до стратегічних об'єктів», <https://sud.ua/uk/news/publication/256200-pravosudie-bez-sveta-otnesut-li-sudy-k-strategicheskim-obektam>.

III. Повномасштабна війна та нові правові проблеми

Повномасштабна війна створила для суддів нові правові проблеми (щодо нових правових проблем у мирний час див. також розділ «Кожному судді свої справи»). Проте, як зазначили деякі судді, у вирішенні цих проблем іноді допомагав правовий досвід, який вони отримали після початку АТО у 2014 році. Наприклад, один респондент зазначив, що у 2014–2015 роках він як суддя вперше стикнувся з проблемою того, як довести факти народження або смерті, які відбувалися на окупованих територіях, без того, щоб юридично визнавати видані окупантами документи, що рівносильно визнанню окупаційної влади. Завдяки тому, що багато людей у 2014–2015 роках виїжджали з окупованих територій на підконтрольні, маючи, наприклад, тільки медичні документи або іноді тільки документи, видані незаконною владою, українські судді виробили практику, спираючись на досвід Міжнародного суду ООН. Іншими словами, в Україні сформувалася така практика:

«[С]уд може враховувати як доказ [народження чи смерті] документи, що видані на тимчасово окупованій території, але це не означає, що ці документи мають наперед встановлену юридичну силу, але вони можуть бути враховані як один з наявних доказів» (Ігор, суддя районного суду).

За словами деяких суддів, саме досвід АТО та досвід окупації росією Криму і частин Донецької та Луганської областей у 2014–2015 роках дозволив Верховному Суду України швидше адаптуватися до того, щоб перенести територіальну підсудність деяких судів і перевести самих суддів.

Через війну деякі судді почали стикатися з нетиповими для себе справами. За словами однієї з наших респонденток, найбільш нетиповими справами зараз є

«справи, пов'язані з військовим вторгненням російської федерації. Ті, які раніше не існували в судовій практиці взагалі або були в одиничних екземплярах і лише починаючи з 2014 року стали масовими. Ще не настільки масовими, щоб дійти до кожного суду, але наперед, дивлячись на тенденцію, ми розуміємо, що їх буде багато. На даний час справ, пов'язаних з воєнними злочинами і взагалі з вторгненням російської федерації, понад 40 тисяч.

Але всі вони на даний момент ще... сленгово [ми] це називаємо “фактові” — коли немає конкретного підозрюваного. Тому вони ще до суду не направляються, вони тільки на стадії досудового розслідування, але в перспективі вони до нас дійдуть. Це ось приклад нетипових справ, які через невеликий проміжок часу стануть типовими, пов’язані з контекстом ситуації» (Олена, суддя районного суду міста Х).

За даними «Юридичної газети», багато суддів у вільний від роботи час допомагають громадянами «правильно скласти і подати документи для фіксації пошкодженого чи знищеного майна для отримання компенсації» і допомагають фіксувати руйнування, які були завдані російським вторгненням²⁷. У зв’язку з повномасштабним вторгненням росії також розглядається питання позбавлення росії судового імунітету. За словами голови Верховного Суду, таке позбавлення судового імунітету означатиме, що «за рахунок її [росії] арештованого майна на підставі рішення суду можна було отримати компенсацію на покриття збитків та відновлення. Для цього має бути прийнятий окремий закон, у якому має бути передбачено звільнення від сплати судового збору для такої категорії справ. Щодо порядку, то спочатку українські суди мають розглядати такі справи, а потім передавати їх для виконання як в Україні, так і за кордоном. Інші країни підтримують таку ініціативу. Наприклад, у США в першому читанні прийнято законопроект, який дозволяє українцям подавати позови проти росії щодо відшкодування шкоди у США»²⁸.

27 Юридична газета, «Війна як новий виклик для системи правосуддя», <https://jur-gazeta.com/golovna/viyna-yak-noviy-viklik-dlya-sistemi-pravosuddya.html>.

28 Юридична газета, «Війна як новий виклик для системи правосуддя», <https://jur-gazeta.com/golovna/viyna-yak-noviy-viklik-dlya-sistemi-pravosuddya.html>.

III д. Справи та етичні питання, з якими судді найчастіше стикаються під час воєнного стану

Війна та введення на території України воєнного стану частково позначилося на тому, які справи судді зараз розглядають найбільш часто. Загалом, і до початку повномасштабного вторгнення, і після найбільш типовими цивільними справами були і є визнання права власності, розірвання шлюбу, виплата аліментів, стягнення боргів. Тоді як серед кримінальних справ найтипівшими були і є крадіжки, носіння наркотиків і тілесні ушкодження. (Щодо типових справ див. також розділ «Кожному судді свої справи».) Цікаво, що судді з різних міст зазначали, що після 24 лютого у них побільшало справ про керування автомобілем у нетверезому стані. Як висловився один суддя, «завжди було багато, але зараз — чи то люди нервують — але їх побільшало». Інша суддя висловила дуже схоже:

«Дуже багато керування в стані алкогольного сп'яніння транспортним засобом. Дуже багато притягуємо до адміністративної відповідальності за дорожні транспортні пригоди» (Анна, суддя міськрайонного суду).

Судді зазначали, що повномасштабне вторгнення й особливо воєнний стан, введений 24 лютого 2022 року, створили для них нові етичні питання. Річ у тому, що сам воєнний стан передбачає особливий правовий режим, який, за словами Асоціації жінок-юристок «ЮрФем», «вносить певні особливості при призначенні покарань особам, які вчинили кримінальні правопорушення під час воєнного стану»²⁹. Більше того, у березні 2022 року було прийнято [Закон № 2117-IX](#) «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство». В основному цей закон передбачає посилення відповідальності за майнові злочини, як-от крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, а також розтрата та заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем³⁰. Найбільш наочним прикладом, щоб

29 ЮрФем, «Посилення відповідальності за окремі кримінальні правопорушення, вчинені під час воєнного стану», <https://jurfem.com.ua/posylennya-vidpovidalnosti-za-okremy-kryminalny-pravoporushennya-pid-chas-voennoho-stanu/>.

30 Pravo UA, «Воєнний стан як обставина, яка впливає на кваліфікацію злочину та призначення покарання», <https://pravo.ua/voiennyi-stan-iak-obstavyna-iaka-vplyvaie-na-kvalifikatsiiu-zlochynu-ta-pryznachennia-pokarannia/>.

пояснити зміни, які привніс цей закон, є крадіжка, про яку зазвичай і згадували наші респонденти та респондентки.

До прийняття цього закону крадіжка (частина 1 статті 185 Кримінального Кодексу України) вважалася не злочином, а кримінальним проступком. Відповідно, за неї було передбачено покарання від штрафу в 17 000 гривень до обмеження волі на термін до 5 років. Після прийняття закону № 2117-IX кожна скоєна крадіжка тепер є крадіжкою в умовах воєнного стану. Це означає, що тепер вчинення крадіжки одразу кваліфікується за четвертою — а не першою — частиною 185 статті ККУ, яка передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на термін від 5 до 8 років.

Зміна покарання за крадіжку дуже турбувала багатьох наших респондентів і респонденток, адже крадіжка для багатьох із них — це одна з найтипівіших справ. Відповідно, багато суддів намагалися зрозуміти контекст, у якому людина скоїла крадіжку під час воєнного стану. Одна суддя сказала, що коли перед нею людина, яка вкрала щось недороге з продуктового магазину, бо була безробітною і в неї банально закінчилися продукти харчування, то вона намагається витлумачити закон, розвертаючи його майже на 180 градусів, щоб виправдати цю людину. Адже суддя розуміє, що закон приймався для того, щоб посилити відповідальність за мародерство, тому карати людину в такому випадку не відображатиме духу, який законотворець вкладав у цю норму закону.

Міркування про крадіжку в умовах воєнного стану для суддів були нерозривно пов'язані з питанням справедливості. Нагадаємо, що про питання справедливості також ідеться наприкінці підрозділу про складні справи й у підрозділі «Від привітання до ухвалення рішення», адже роздуми про справедливість — про те, що таке справедливе рішення, та про важливість процедури для цього — були важливою темою для наших респондентів. Відповідно, те, що суддів дуже турбувала зміна покарання за крадіжку, не викликає здивування. Говорячи про крадіжку в умовах воєнного стану, судді часто зауважували, що варто дивитися на обставини кожної окремої справи. Один суддя навіть приклад вкраденого павербанка: для нього крадіжка павербанка зі складу для військових і з магазину побутової техніки — це різні крадіжки, які потребують різного покарання. Інші судді висловили схожі міркування:

«Наприклад, зараз, у зв'язку з воєнним станом, була посилена кримінальна відповідальність за вчинення крадіжки у воєнний

час. І тепер за все це передбачено покарання від 5 до 8 років, навіть якщо сума не є значною або людина раніше не притягувалась до кримінальної відповідальності [...]. І тому, особливо у випадку, якщо особа була раніше судима неодноразово... І от він звільняється з відбування покарання, з місць позбавлення волі, і, наприклад, через два дні йде і знову вчиняє крадіжку. Нехай це навіть буде незначна крадіжка з магазину: він вкрав пляшку горілки або дві палки ковбаси, його дії вже кваліфікуються як тяжкий злочин. Для нього вже буде покарання від 5 до 8 років... Наскільки це справедливо?» (Олена, суддя районного суду міста Х).

«Тут така цікава ситуація виходить. Тепер виходить, що в нас була звичайна крадіжка, але вона зараз просто у воєнний час, і вона вже частина четверта. Тобто, знаєте, як на мене, і на думку моїх інших колег, законодавцю треба було обдуманіше до цієї ситуації підійти, тому що одна справа, коли, грубо кажучи, якимсь мародерством на території, де безпосередньо бойові дії, і інша справа, що, як хтось крав десь у селі якусь курку, то він так і далі краде. Ну, тобто яка підстава робити це частиною четвертою статті сто вісімдесят п'ятої... Ну, там, і, вибачте, санкції... Тобто я розумію, що в нас війна. Але ви ж розумієте, хто основну масу цих крадіжок по 185.1 вчиняє... Ну, вибачте, це або ті, що вже двадцять вісім разів сиділи, і їх нікуди на роботу не беруть, і вони крадуть, бо... Я би не пов'язувала цей звичайний такий злочин з військовим станом. Це трошки якось... Навіть це неправильно по відношенню до тих обвинувачених» (Вероніка, суддя районного суду міста Х).

Судді часто відзначали необхідність і важливість контексту справи: що суддя має не тільки формально ознайомитися з матеріалами справи, а й «проникнутися» справою. Для цього ж важливо вислухати обидві сторони, зрозуміти їх і подивитися на ситуацію більш комплексно. Судді підкреслювали, що їхня робота — це вислухати обидві сторони та прийняти найбільш справедливе рішення, а не засудити людину. Питання справедливості, так само як питання людиноцентричності та клієнтоорієнтованості суду, про яке ми згадували раніше, були надважливими темами для суддів, з якими ми спілкувалися у рамках цього проєкту.

IV. ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ: СУД У ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Цей розділ має на меті контекстуалізувати результати нашого розвідувального дослідження. Іншими словами, йдеться про прокладання місточків між цим дослідженням та іншими розвідками про судову систему і наявними напрацюваннями експертного та професійного середовищ. Як ми згадували раніше, панівним уявленням у публічній дискусії про судову реформу є образ українського судді як корумпованого та недоброчесного.

Як показало дослідження Центру Разумкова³¹, засоби масової інформації мають найбільший вплив на громадську думку про судову владу. На практиці це означає, що оцінки тих, хто безпосередньо мав контакт із судовою системою, відрізняться у кращий бік, ніж оцінки учасників загальнонаціонального опитування, які не мали досвіду взаємодії з українською системою правосуддя.

Для наочності наведемо декілька цифр. Серед громадян, які мали нещодавній досвід спілкування з судами, переважає довіра до судової влади. Наприклад, більшість — а саме 51,4% — громадян, які контактували з місцевими судами, погодилися з твердженням, що вони довіряють судовій владі. На противагу цьому, лише 40,2% висловили недовіру. Зрештою, низький рівень довіри до судів корелює із вкрай низьким рівнем довіри до державних органів у цілому.

Іншими словами, використовуючи показники довіри до суду в цілому, ми послуговуємось інструментом, що спертий на абстрактні уявлення про суд. Представники окремих громадських організацій часто посилаються саме на них, аби обґрунтувати своє бачення судової реформи.

³¹ Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, «Ставлення громадян України до судової системи», <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-sudovoi-systemy>.

Наприклад, у матеріалі «VII міфів про судову реформу в Україні» Фондації DEJURE³² зазначено, що жоден показник не є «кращим», «правильнішим» і не замінює інший. Однак це не зовсім так.

Дискусія про те, чи варто послуговуватися таким інструментом як вимірювання довіри серед тих, хто не мав безпосереднього контакту з інституцією, зовсім не нова для сфери публічної політики. Кіс Байбі, директор Інституту вивчення суддівства, політики та медіа (Institute for the Study of the Judiciary, Politics and the Media) прямо запитує: «Суспільна думка про суддів має мало спільного з тим, як судді працюють насправді. Чому взагалі слід серйозно ставитися до опитувань думки, якщо вони не мають прямого зв'язку з конкретними фактами?»³³. Справді, такі заміри мають сенс для дослідників, а також самих органів влади для корегування інформаційних політик. Однак консенсус серед академічної спільноти полягає у тому, що такі опитування не повинні бути єдиною методологією, на якій будуються реформи.

Наше дослідження ілюструє, як саме українські судді бачать процес зсередини та як аргументують власну позицію крізь призму професійного досвіду. Виключеність суддівської спільноти з процесу суспільного обговорення реформи, ймовірно, є одним із факторів, що призвів до того, що зміни, котрі перманентно відбуваються в Україні із системою правосуддя, щонайменше з 2010 року зайшли якоюсь мірою у глухий кут.

Відірваність документів, розроблених без участі самих суддів, від реальності, у якій працюють судді, доволі добре ілюструє звернення судді Білоцерківського районного суду до тодішнього очільника Офісу протистих рішень та результатів. У ньому суддя Владислав Цукуров критикує пропонувані скорочення судів і певні аспекти діджиталізації судового процесу, оскільки ті не відповідають реаліям українського правосуддя, а також дисонують з інфраструктурними спроможностями судів³⁴.

Наше дослідження демонструє, що недофінансування є системною проблемою української судової системи. Попри підвищення заробітної

³² DEJURE, «VII міфів про судову реформу в Україні», https://dejure.foundation/sim_mifiv_sudovou_reformy.

³³ Keith J. Bybee. 2010. *All Judges Are Political Except When They Are Not: Acceptable Hypocrisies and the Rule of Law*. Stanford, CA: Stanford University Press.

³⁴ Судово-юридична газета, «Судья вызвал Михаила Саакашвили на открытые дебаты: видеобращение», <https://sud.ua/ru/news/publication/175632-sudya-vyzval-mikhaila-saakashvili-na-otkrytye-debaty-videobraschenie>.

плати суддям у ході останніх реформ, оплата праці працівників апаратів і помічників суддів не змінилася. Самі приміщення судів залишаються у далеко не найкращому стані, а дієвій роботі установ часто стоять на заваді такі матеріальні проблеми як брак марок для кореспонденції, паперу та інших базових ресурсів. Наша розвідка, таким чином, показала схожі до попередніх досліджень результати. Як приклад можемо навести матеріали профільної програми USAID «Нове правосуддя».

Навантаження та кадровий голод, на думку самих суддів, є суттєвими перепонами для того, аби правосуддя в Україні здійснювалося якісно та з дотриманням відповідних строків. Ми припускаємо, що часом недовіру тих, хто контактував з установами суду, можуть спричиняти не так проблеми, пов'язані з особистими недоліками суддів, як системні чинники такого типу. Недооцінювати ці чинники означає ігнорувати реальні умови, в яких працюють понад 5 тисяч суддів. Результати нашого дослідження навряд чи можна назвати відкриттям, однак вони підтверджують і поглиблюють аналіз попередніх досліджень.

Судовий процес є результатом взаємодії різних інституцій: самого суду, а також прокуратури та адвокатури. Відповідно, від якості та специфіки роботи прокуратури й адвокатського корпусу залежить той результат, який уже часто можуть бачити як люди, залучені до судового процесу, так і громадськість. Однак, як правило, ці фактори залишаються поза увагою широкої громадськості, а наперед виходить саме адресне звинувачення судового корпусу.

На завершення хочемо наголосити на потенціалі професійного середовища до самоврядування. Рефлексії, самоорганізація та критика порушень суддівських стандартів з боку самих суддів можуть стати рушієм змін у судовій системі. Теза про залучення суддів до обговорень подальших кроків трансформації третьої гілки влади повинна стати невід'ємним елементом суспільної дискусії довкола системи правосуддя в Україні.